

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1979 — Ч. 9 (225)

ІВАН К-ИЙ: ТАЄМНА СИЛА БУТТЯ

І. КАЛИНЕЦЬ: ПОЕЗІЇ

Л. ЛИМАН: ПОВІСТЬ ПРО ХАРКІВ

Е. АНДІЄВСЬКА: ПОЕЗІЇ

В. КІНСЕЛЛА: ІНАВГУРАЦІЙНІ ЗБОРИ

В. ГРИШКО: ВІД СОБОРНОСТИ
ДО «ВОЗЗ'ЄДНАННЯ»

М. Р. Г.: ПЕТРО МИКОЛЕНКО

В. ФЕДОРЕНКО: НА ХАРКІВЩИНІ

РОЗМОВА З РАЇСОЮ МОРОЗ

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: У ПОХОДЕНЬКАХ
ПО ПАРИЖУ

"SUČASNIST" — SEPTEMBER 1979,
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

Поезії

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1979

Ч. 9 (225)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Проккоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ТАЄМНА СИЛА БУТТЯ: ГАЛИНА ЖУРБА

Іван К-ий

Її життєвий шлях. — від 1888 до 1979 року, — понад 90 років. Від дитинства у заможності панського двору царської Росії, з слугами, верхівцями, псами, — до смерти в тісному мешканні небезпечної дільниці великого американського міста — відстань незміренна. Мости висаджені в повітря двома світовими війнами. Не оцілили друзі, залишки родини — за океанами і суходолами. Вирятувані — ті старші і ті кілька молодших — могли б створити оточення. Вони шанобливі до неї, як до живої реліквії минувшини; але вони не відчули, що вона, — тремтливий живчик, не реліквія, а найповніше життя.

Зрештою мала невідкличні умови на взаємину з оточенням. Хоча б: твори мають публікуватися тільки її власним правописом, найфонетичнішим, найправильнішим, а як ні, — краще нехай твір не побачить світу. Засуджувала Ватикан при кожній нагоді, не зважаючи на присутність слухняних своїй зверхності церковних достойників. Дурних чужинців треба навчити писати **Київ**, а не **Кієв**. Нехай лише так адресують листи; і не сприймала переконувань, що сама ж пише **Відень**, а не **Він**, **Ніцца**, а не **Ніс**, **Париж**, а не **Парі**. Краще перебувати в самотності, аніж поступитися. Так було, коли дівчиною залишала батьківський дім, польський, панський, багатий, задля міражного українського Києва. Назад не поверталася і воліла бути у польській в'язниці, аніж використати пригадку про своє походження з Домбровських, що посіли визначні становища в відродженій Польщі.

У війнах і мандрах розгубилися твори. Не зневірилась і з останніх передсмертних сил намагалася писати. Тричі починала той самий твір. Писала його в роках 1930-1939 на Волині й у Львові; готове загинуло на початку Другої світової війни. Відтворила знову в роках 1940-1943, але і це згоріло в пожежі Варшави 1944 року. Від 1949 року знову заходилася писати те саме, але світ побачила — у 1956 р. — лише перша частина, дальші, незакінчені, залишилися в її рукописній спадщині.

У спадщині є вірші, незнана ділянка її творчості; є літературознавчі й публіцистичні статті, є письменницькі нотатники. І є продовження чудової автобіографічної розповіді, що вийшла лише першим томом як "Далекий світ". Це: "Дім на узліссі" (друга частина автобіографії) і "Зруб" (третья частина). Окремий машинопис "Київ" безпосередньо в'яжеться з біографічною розповіддю. У непов'язаних записах залишила широко задуманий огляд свого життя в роках 1922-1945, що повинен був мати заголовок "Були ми колись". Перший том великого твору "Тодір Сокір" вийшов у році 1967, а другий, майже закінчений, лишився в машинописі. У її рукописній спадщині є також низка нарисів "Комплекс рабства" — закиди її землякам, що в дечому перетинаються з "Листами" В. Липинського.

Через дійсний і уявний комплекс рабства відгородилася від багатьох настільки, що бажала, щоб і тіло її зникло, по дослідях в анатомічному театрі. Цього з її передсмертних бажань не вислухано і вона спочиває на кладовищі у Бавнд-Бруку, де мистці слова, з якими зустрічалася, приятелювала і сперечалася в житті, а між ними: Маланюк, Лятуринська, Осьмачка, Стефанович.

Напіввтрачені її твори, що були публіковані у непевний час у малознаних або тяжкодоступних нині виданнях, а між ними "Чоловік без лиця", виданий під час коротких років Державности, і її перші твори, ще з-перед Першої світової війни, що з них знане найбільш оповідання "Коняка", яке спричинило конфіскацію всього накладу "Української хати" в році 1912.

Творів своїх не збирала, бібліографії не склала, не записала навіть псевдонімів, що з них один, Маврикій Ідден, пригадав Євген Маланюк у захопленому про неї есеї "Ще про жіночу мужність". У мікрофільмі приступні її оповідання в "Українській хаті"; окрім згаданого "Коняка", — "Пісні на одній струні", "Сильвети на тлі неба", "Похід життя", "Цвітучий сад". Під промовистим для Журби заголовком "Похід життя" ці оповідання вийшли 1919 р. в Києві і становлять, як і "Життя" (Одеса. 1909 р.) бібліографічну рідкісність. Випущена малим накладом "Маланка" (Тарнів, 1921) погубилася в неперестанних мандрах еміграції УНР. Збереглися натомість з журналом "Нова Україна", що його редагував на еміграції її давній, ще з Києва, знайомий М. Шаповал, два сценічні твори ("Метелиця" і "В переліті років"). Читач знає Журбу лише з її окремо виданих у Львові й за океаном творів "Зорі світ заповідають", Львів, 1933; "Революція іде", Львів, 1937; "Доктор Качіоні", Краків, 1943; "Далекий світ", Буенос-Айрес, 1955 і "Тодір Сокір", т. I, Нью-Йорк, 1967. І, звичайно, її есеї, оповідання і темпераментні статті 1950-1970 рр. у еміграційних журналах.

Два твори, — "Далекий світ" і "Від 'Української хати' до

'Музаґету"', — розповідають про її дитинство і перші роки самостійного життя. Розповіла про свій рід, — на перехресті двох сторічч, культур, середовищ. Про предків на послугах "чужих держав і ворожих націй". По батьківській лінії, "по мечу", походила з польської родини Домбровських, по матерній — із споляченого українського роду Копистенських. Виростала в двох світах, хоч у родині мова — польська, і перші її віршовані твори були польською мовою. "В мені, — згадує вона, — два патріотизми. Побіч польського, обов'язуючого, ще другий, 'місцевий', теплий і ліричний патріотизм український... Польща, — це був міт, з королями, славою, завойовництвами... Ідеалізований, екзальтований, контушово-рогатівковий, імперіялістично-шляхотський патріотизм... палахкотів у мені вічно роздуваним полум'ям..." Другий патріотизм "виростав сам із себе, із землі, з повітря, ніким не підсичуваний, не вирощуваний штучно, надиханий самою землею, довкіллям, таємничим нашептом самої України". Росла між тими двома світами, "як виростається між близькою матір'ю і далеким батьком".

На київських Контрактах всевладно "виляскувала" польська мова. Маґнати з'їздилися з правними дорадниками, секретарями, льокаями, козачками. "Все це було набундючене, гордовите, безпечне, духливе в свою силу. У Домбровських їздили верхи, влаштовували пікніки, полювання, фортепіанові концерти. В альтанках для гостей і для своїх, завжди були овочі, ласощі, напої.

У їхній садибі окомани смагали нагаями давно вже вільних селян. Бити мужика — це все одно, що грати в карти чи рушити на полювання. Окомон Верещинський, "здоровило у бурці" сперезує гарапником по голові заляканого, злиденного Явтуха. У Явтуха тече з носа кров, він обтирає її рукавом. Стоїть покірно, не пробує боронитися чи хоч би виправдуватися. Такі сцени бачить дівчинка: "Вся трушуся з обурення, люті; чую, як кров залива мені мозок, порушує усю мою глиб". Починається вік спостережень, гострого підмічування, осмислювання. Питає батька, чи вільно панам бити хлопів, коли панщини немає. Батько мовчить. Розмовний, на це питання не відповідає.

І тоді серце дівчинки схиляється до хлопів. Їхня мова — її друга мова, їхній побут їй також рідний; тужить, коли приятелька-служниця відходить. І ще кров з матерньої лінії, — хтось з її роду святив гайдамакам ножі. Голосом крові, "десь, звідкись пригадуються ще чийсь слова, разом з блеском солом'яного приску, з запахом соломи, з якоюсь радістю і з якимсь жахом... Відрубана голова котиться коням під ноги... 'ляхва проклята', 'пани людей за собак мінjali'... — Чи було так, таточку?"

Доросла письменниця перевірила враження дівчини знанням

історії та оскаржила "економсько-народову породу". Називає прикмети цієї породи: "присадкуватість або гандрабатість, головатість, мордатість, вусатість, носатість або кирпатість". Їм прикметна твердолобість, хапчивість, кротяча недозорність, чванливість, плазування перед дужчими, знуцання з слабших. Вони вічні, непроминальні. Її батько був з інших, кращих, з тих, хто розумів стихію, яка його оточувала, "вабила, манила наснагою". Його полонила пісня, захоплювала народна ноша, український етнографізм лучився з польським патріотизмом. Сприймав Польщу розумово, Україну чуттєво. Його донька сприйняла Україну і чуттєво і розумово. У книзі, що її створила на схилі віку, засудила покоління батька. Ще раз наголосила історичні гріхи його народу. Пригадала, як, не криючися перед нею, висловлювалася "челядь" про панів, що "панська правда на всі боки гнуча", що "з биком не борись, з паном не судись".

Ще була Росія — далека, але відразлива. Виявлялася спочатку, як гнобитель Польщі, потім як деморалізатор її народу. Симпатичний Мина пішов у москалі. Відбувши військову службу, додому не вернувся, став в'язничним вартівником. А коли приїхав провідати рідне село, то говорив тільки по-російському. Забув не тільки польську, але й свою рідну мову. "Ще трохи, і з нашого Мина стане якийсь Слепцов, або Слепкін".

Спостерігала представників різних народів. Були на Поділлі буйнорослі степовики з Херсонщини, німці-колоністи, греки, євреї, росіяни (у Журби завжди "жиди", "москалі"), поляки, цигани. Підпанки, гонії худоби, конокради, євреї-фактори, багато типів найтемніших зайнять, — "збрід всякого людського наплоду". І були господарі цієї землі — маси неосвіченого селянства. І була зустріч з Шевченком. "Кобзар" належав батькові. У "Кобзарі" було: "... ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову". Це було нове, несподівано-дивне. Дівчину "трохи не кинуло у гарячку".

Підсумком усіх вражень став рішальний, на все життя, вибір нової батьківщини, "безталанної вдови". Послідовним кроком став Київ, куди вона подалася в січні 1912 року, мавши 22 роки. Шукала тих, з ким листувалася, які друкували її твори, — у напіввідкритому звабному світі. "Уявити собі інтелігентів, письменників, редакторів, що говорять українською мовою. Люди боротьби й віри..." Відвідує редакцію "Української хати" і "Засіву". У "Засіві" нужденність. Велика, темнява кімната. Єдиний стіл і єдине крісло. Але ось свято Шевченка. Величезна зала вщерть набита старшою інтелігенцією, студентською молоддю, селянами. Панночка Домбровська у грецькому пеплосі з доморобної вовни, гаптованому золотим меандром. З концерту виходить мов п'яна. Повороту додому немає. Лише в гості — відпочити, підлатати

надщерблене здоров'я, лікувати в добрячого батька "душевні, серцеві та тілесні вавки".

Послідовно належало стати й матеріально самостійною. Вдвох з Явдошкою Квіткою відкривають бюро перекладів і перекладу. Рік був 1915, і в Києві, під час війни, багато тих, що саме потребували перекладів і друкування на машинці. Вимагали перекладів на угорську мову, з голландської на російську, з перської на англійську. Явдошка знала слабувато німецьку, Журба французьку, але цього не вистачало. Довелося закрити підприємство, коли їм виповіли за неплачене мешкання.

Тоді перекладачка-машиністка пішла вчити дітей, потім переписування, принагідні заробітки, забезпечене товариство, потім, вже з 1917 р., у редакції "Нової ради", далі, під радянською владою, у "Всевидаті" й 1920 року ледве встигла на поїзд, що відходив на захід. Назавжди покинула Київ, щоб оселитися на західних українських землях, що між двома світовими війнами опинилися в польській державі.

У рукописах є про наступні роки, про перебування на Волині, у Львові, у Варшаві. У тих, ще неприступних, творах напевно знайдеться повторення й поглиблення того, що знаємо про світогляд і творчі шукання письменниці.

Замолоду почала замислюватися над центральною для неї проблемою народу й роду. У статтях і розмовах, вже на схилі віку, знову і знову, поверталася до цього питання. Вияснення його стає їй самій поясненням рішальних кроків її життя. Називала це голосом, що передається людині з кров'ю її предків, що родиться з людиною. "Коли людина не знає навіть, хто були ті предки, то голос крові підказує їй. До чогось тягне, від чогось відштовхує". Саме тому так багато місця у її творах присвячено родові. Вишукує предків з лінії матері і батька на розгадку своєї підсвідомості. Сповідіє про князя Йосипа Вороньцького. Вояка та фантаст, після поразки польського повстання 1871 р., опинився в Туреччині, де разом з Михайлом Чайковським (Садик-Пашею) заходився відновити Запорізьку Січ. Був одружений з туркеню, потім, після проголошення амністії, повернувся. Був химерний, гонористий, вживав переважно української мови, ходив у чумарці. Був і Цезарій, ізгой, що відсахнувся всього роду, одружився з селянкою ("хлопкою"), прийняв православну віру. Таємничий дідуньо Цезарій. Були з боку матері й Копистенські, козацько-духовні діячі. Були вони життєрадісні. "Гумор бив з них, неначе сляво, захоплював доквілля... Люди бігли по цю веселість, по той сміх, мов по цілющу воду". Журба вишукувала в своєму роді цих степовиків, щоб зрозуміти, чому вона, так як Цезарій, стала ізгоем.

Вглиблення в рід — звеличення родини: "... і ось знов є родина, щось одне, велике, безсмертно непорушне у своїх одвіч-

них людських і природних законах". У Домбровських народжується ще одна дитина, і старша сестричка плаче з дивного зворушення, відчувши "велике таємне чудо".

Великі таємні чуда просвітлюють творчість Журби. Чудо в любові-коханні, що полонить людей і тварин. Приручена коза зустріла судженого, і "любов перемогла всі розкоші культури, з її привабами, вигодами, достатками, потягла у нетрі, геть від людей, до зимних, темрявих лісових гущів, до небезпек і тривоги дикого життя. Безсмертна, всемогутня, непереможна любов". Позасвідомі поклики Журба ототожнює з мудрістю.

Мудрість собак це доброта. А де ж вона в людей, які бувають жорстокі до тварин? Тож перебування з людьми навчило собаку "повздержливости, недовір'я, з полиновим посмаком у серці. Так з радісних оптимістів стають згодом понурі песимісти".

Ненаситне вникання в світ тварин і рослин. Один з розділів твору Журби навіть зветься: "Діти, звірі і люди".

Діти вигострено відчувають змагання між добром і злом, тож добре, що в казках, після кривд і негод, приходила нагорода добрим. "Стривожене, схвильоване моє серце заспокоювалося після тривожної натуги, ставало радісно і легко. З цим почуттям завершеної справедливости ми засинали".

Крилата дитяча уява виживалася в світі мітів. Невидні, але наявні істоти перебували біля них. А коли мороз вирізьблював на шибках квіти і дерева, то це були душі винищених колись лісів, зрубаних дерев.

Найближчий друг людини — пес. Їх багато в творах Журби: Арно, Нептун, Леда, Співак, Емір, Трезорко, Дзяворко й ще інші. Звірі, як і люди, мають свої приречення: під старою липою в землі порохняють Емірові кістки, а Співак втішається життям: гавкаючи, припадає на передні лапи, прискакує, ганяє довкола, шаліє з радости. Дзяворко, такса, з повивертаними лапами. В очі не дивиться, тільки липає з-під брів, — "найбільший пройдоха, облудник і шельма,... тип потайного змовника..." Леда — хитра та улеслива — "має міну черниці, хоч тричі до року обдаровує нас різномасними цуценятами".

Коні також товариші людині. У "Тодорові Сокорі" їм присвячено захоплені сторінки. Докторові коня продати — "все одно, що поховати дитину", і як же продати, коли кінь "з білосріблястою шерстю на чорній, як гебан, шкірі висунув до нього сап'яновий писк із роздутими ніздрями..." Цей кінь — очевидний спогад про маминого коня Зубра з "Далекого світу", з такою самою "сріблясто-білою шовковистою шерстю, ... з роздутими ніздрями, з повним вогняним оком..."

У домі Домбровських справжній звіринець. Тато з полів привозить доповнення до їхньої звіринної родини. Приїжджає, а з

пазухи у нього визирає голівка лисеняти з настовбурченими вушками й цікавими мудрими оченятами. Освоїлося швидко і витівало всілякі каверзи; а, наколобродивши уночі, засинало "у когось з нас на подушці, тільки настовбурчені вуха стирчали з-за чиеїсь голови". Були бабаки, шпаки, було й чаплєня, яке на своїх дебелих ніжках бігало, витягнувши наперед голову. Було ненажерливе, і, скільки б йому не давали їсти, воно кидалося на всіх з вічно роздзявленим дзьобом. У домі жили й зайченята, що витворяли неможливі герці, особливо вночі, коли люди бажали поспати. Вони ганяли по кімнатах, вискакували на крісла, столи, канапи, щось падало й розбивалося. Сідали "рядком на вікнах, за якими блакитнився нічю город і ліс, тарабанили лапками в шибки... дім виповнювався... гармидером..." Цвіркуни налазили в дім із лісу восени, щоб тут перебути зиму. Віддячували господарям концертами. "Спершу обзивалось несміло сопранове сольо, потім дует, квартет, а далі репіжила ціла орхестра з таким завзяттям, що наша дитяча кімната переверталася в цвіргунячу фільгармонію. Я лежала заслухана в цю солодку музику..." Шпак мав найдосконаліший слух. Підхоплював свистом музику й спів, іржав, як на пасовиську коні.

Тварини й рослини оточували письменницю навіть у найпримітивніших житлових обставинах у Філяделфії. Улюбленого, вирятуваного немовлятком від загибелі kota переїхало авто. Зламалася ще одна ланка повноти буття. До її вікон тиснулися птахи; зверталася до голубів і горобців їхніми власними іменами, і вони відзивалися. Рослини не відповідали, але відчували тепло її слів і їх, у різних вазониках, повно було в мешканні.

Бо це ж у подільській садибі цвіли троянди, левконії, вербени, айстри, з лісу віялася "ніжно-терпкувата пахоть первоосінньої в'яні". А в Києві редакція "Української хати" займала домік з балькончиками, колонками, боазеріями "в каскадах квітучих гліциній, дикого винограду". Там, у Києві, береги старого Дніпрового річища поросли густим верболозом, з поплутаним у воді корінням, був затон порослий татаракон і віковичними вербами.

Стинають ліс. Дуб стоїть величаво, але пила втинається в його тіло. Починає здригатися, схитується і з тріском валиться. "На його місці біла порожнеча, а на землі, розтягнений геть, лежить убитий велет... Дєрева вмирають так само як люди..." Пень щойно стятого дуба ще теплий, — "ніби щойно вбита людина".

Мертві предмети не мертві. На другий поверх, до свого переважаного зайвиною мешкання, приносила, — ні, приводила, — осиротілі, викинені на вулицю речі. Непотрібні, ні до чого не придатні. Алеж це річ, — вона жила між людьми, прислужувала їм, як її викидати? Приятелі потайки викидали цей непотріб з її

мешкання. Та Журба пам'ятала про них, відшукувала і, знову вирятуваних, вмещала туди, де їм і належить бути. Був там дитячий возик, поламаний стільчик і різні предмети незрозумілого призначення. У її творах порозкидані звірення: "... речі ті зворушували мене своєю покинутістю, зайвістю, людським забуттям та байдужістю". Пригадує зі свого дитинства, як, "вчулена в їх трагедію", вона підбирала їх, ховала в столик. Відчувала їхню радісну вдячність. "Був це своєрідний поганський анімізм, що й досі таїться в моїх мряковинних нетрях, — прив'язання до предметів мертвих, як до живих істот".

З яблука, що ним насолоджується дівчина, тече життєдайний сік, — пахне "землею і сонцем". Подих втомленого літа. У конюшині обзивається деркач, польові коники чічкають у стернях. "Ідемо всі мовчки, неначе вертаєм з похмілля, сп'янілі могутнім п'яном ланів та левади, солодко охлялі. Звись і зглиб зливається на землю благостинь спокою, роздзвонена, розспівана тиша". Довженко міг би втілити на екрані, як її мати співає в лісі, де весняна рань золотить зелень ліщини, диких груш, кленів, де цвітуть зозулячі черевички, ряст, півники, конвалія, де "крепка смордь" вилізши на стежку, заступає дорогу.

Світ сприйнятий запахами (пахоть, в'янь), барвами (опалевий вечір у яскравих коралях, фіолетова ніч), звуками (розхвильована ріка звуків).

Ще тільки крок до містичного злиття з всесвітом, — видимим і невидимим. Але: "Я не маю нахилу до містики. Мій спосіб думання й світозрозуміння раціоналістичний... містику сприймаю, як поезію. А втім, чи увесь усесвіт, з цілою механікою своєю і людське життя з народженням, любов'ю та смертю, і сама людина — не одна велика містерія?"

Двічі в її досі опублікованих творах є опис різдвяної ялинки, коли діти, зачаровані нею, витанцьовують і — , розкинувши руки, падають ниць на підлогу. "Є в цьому щось із первісного вогнепоклонства... Можливо, колись так само екстатично висловлювали наші поганські прапредки свій культ-молитву вогневі".

Ще не здвигнений нагробок письменниці має бути пам'ятником вогнепоклонниці.

Живий світ вивершено людиною. У Журби носії вічних вартостей — переважно селяни, з ще не зрушеною оцінкою явищ і осіб. Переплетені ненависть, жорстокість з ніжністю, чесністю, відданістю. Темно змальовані здеклясовані економи, солдати, прикажчики, юрба портової Одеси. Добрі і злі у суспільній класі її родини. І вкінці ті, що з ними перед Першою світовою війною творила в Києві нову літературу. Але вони реальні, наявні, доторкальні, і в них тяжче доглянути вічні істини, що

розкривалися Журбі в предметах, рослинах і звірях.

З тих вічних — у коханні, материнстві, у довір'ї до інших — Єринка. З тих, що не можуть сприйняти несправедливості, в яких струмує кров січовиків — форналі, обслуга дому її батьків. І найрізноманітніші — її родичі, приятелі і сусіди її батьків.

Пластично оживлені її київські зустрічі у 1912 і наступних роках. У готелі "Ермітаж" знайомиться з Павлом Зайцевим. Молодий елегантний пан. Приїхав з Петербургу досліджувати Шевченківський архів. З ним у музеї оглядає рукописи Шевченка: "Нерівне, нечітке письмо на пожовклих листках... А Зайцев читає їх, неначе друк". Микола Зеров: невеликого росту, привітно усміхнений, дотепний "сміявся, закриваючи рукою щербаті зуби". Галина Орлівна при кожній нагоді розгортала зшиток і читала свої імпресіоністичні поезо-прози. Обидва Бойчуки: Михайло високий, стрункий, у білій полотняній блузі, осяяний усміхом. Молодший Тимко хворий. Кутається в плащ, мерзне. Помер на сухоти. Сергій Єфремов тоді мав 41 рік. Був підстрижений їжаком; невеликі козацькі вуса, у вишиваній сорочці; говорив неголосно, поважно. Андрій Ніковський, коли сміявся, мав на щоках ямки, що надавало йому хлоп'ячости. Павло Тичина, тонкий, високий, ходив у чорній довгій пелерині та студентській шапці Комерційного інституту. Знайомство з Савою Крилачем (Седлецьким), — "одна велика кімната в підвалі, застелена старим килимом... У грубці горить вогонь; перед нею на килимі сидить... і четверо його дітей. Усі босі... Сплять, мабуть, покотом..."

Фолкнер, отримуючи Нобелівську нагороду, сказав, що письменник повинен перейнятися давніми загальними істинами, правдивістю серця. Без цього твір скоро минутий. Письменник має сказати слово про такі речі як любов, і честь, і спочуття, і гордість, і самопошвята. Себто Фолкнер сказав те, що звичайно говориться в урочистих випадках. Сказав те, що через часте повторювання затратило вимовність.

Одначе ці слова — повсякчасне ісповідання віри письменства. Твори Журби про праосновні речі, про любов, і честь, і спочуття.

Журба народилася при кінці вісімдесятих років дев'ятнадцятого сторіччя. Творила тоді, коли не були ще захитані як зраки наслідування прозаїки з того дев'ятнадцятого. Звідси упрощений поділ її персонажів на додатніх і від'ємних. Мокрина, Доктор, Єринка — шляхетні, добрі, працьовиті. Шиманська — зла, підступна і на додаток дурна. Мойса — самі хиби знахабнілого недоука. Цьому Мойсі з його "поганою гидливою гримасою" приділено у "Тодорові Сокорі" забагато місця, може заради його майбутньої ролі, бо вже й у першому томі, він кидає понуру тинь на долю головних осіб.

Сповільнені видаються сьогодні такі супровідно-непоквапні речення, як "Тут годиться сказати дещо й про Полоню Шиманську". Як розпливчасті, сприймаються модні колись "якась приязнь", "якийсь сантимент", "якісь рідкісні вина", "якась молода бравість", — усі ці "якийсь" лише з однієї 25-ої сторінки. Дивно звучать сьогодні й "містерія першого поцілунку", "містерія кохання" тощо. Себто не всі належно сприймуть прозу Журби. Неуважливим читачам вона видається розтягнена. Щоб врости в цю прозу, треба перечитати її. Одначе всі категорії читачів Журби можуть зійтися на Фолкнерівських засновках: "і спочуття, і гордість, і самопосвята".

У дівчини-служниці народжується хлопчик Тодір — герой епопеї. У першому томі він ще малий, але вже осередня постать, на якій скупчується увага його оточення. Навколо нього невгавний живчик природи та заплутаний світ дорослих. Біля нього, у малому світі поміщицького двору, клопочуть зовсім не дрібні пристрасті та просувається "на тлі історії роман".

Тло в дискусіях освічених, у думках темних, у докладному побуті. За витинок тла може правити хоч би мандрівний крамар і одночасно книгоноша, типова постать передпотопової України, — "венгер з крубкою" (скринькою). Крім дрібного товару, він має мануфактуру, взуття і книжки. Возив він літературу "дуже попитну і почитну, як «Бова королевич», «Рожа з Таненбергу», сонники, оракул. Траплялася й українська література, як «Півкопи казок» Осташевського, лубочне видання «Енеїди» Котляревського, «Не люблю, не слухай, а брехать не мішай» невідомого автора, а навіть співаники Лисенка почали появлятися у венгерів та мали небувалий попит".

Тло доби творять розмови "челяді" про панів, про розбишак та злива фолкльорного матеріялу: "Женці молодії, серпи золотії..." Пісні тоді ще зберігалися з прадавнини, може княжої, "слова і мотив долітали звідкись, неначе з-поза завіси тисячоліть".

Читач пливе в творах Журби назад, угору, проминув либонь сторіччя, добачає давно вигаслі фільварки, вслуховується в розмови робітників, що в них передчуваються пожежі затишних садів і смерть їхніх власників, смерть і батька Галининого.

Доба й одночасно нові шукання — її мова. Якщо ще можна відшукати в Грінченка такі призабуті нині, але нормальні в Журби слова, як кебетливий, безкебетник, обсяги ("гуляли до пізніх обсягів"), то ледве чи знайдемо її улюблені, запашні давниною, односкладові — зрон (небесний), п'ян (горілчаний), плодь (всяка), в'янь (осіння), падь, рость, злидь та найрізніші: зважно, узайві, оснань, заласся, падок, порань, обтяж, виплигом, — сотні їх.

Її етимологічні пояснення наївні, але в них уважливість до живого організму мови, прямування розширити спроможності

вислову. До творів Журби, як до мовної скарбниці, будуть скеровуватися ті, яким тісно в збіднілій, без багатства старослов'янської і без невикористаних ще скарбів народної мови. Слово Журба сприймала доглибинно, як усе, що оточувало вражливу дівчину. Її мама їде до Одеси. Це нове слово, Одеса, спалахує у її уяві "полум'яно-червоне, як квіт амарилісу". Звідси її безкомпромісні вимоги до правопису. Правопис мусить бути найфонетичніший. Дурні правила здушують мову. Навіть при найбільшій уважливості до химер письменниці не всі видавці відважувалися нехтувати немудрі правила, — це сповільняло вихід її творів.

У короткому заповіті про письменницьку спадщину, Журба не забула вписати: щоб її твори публікувати "тільки моїм правописом, який я вважаю суто-українським, фонетичним, логічним, пропагандивним, вільним від суто-московських впливів, знівечень, неграмотностей... Я глибоко вірю, що цей мій правопис буде колись правильно оцінений і загально прийнятий, коли доба рабства і рабів хахлацьких мине..."* Мову сприймала не з книжок, а з казок няні, з її колискових предковічних пісень. "Ой, ходив сон коло вікон..." Мову нянь нівечить нефонетичний правопис. Може мовознавці вивчатимуть її синтаксу, — спотикання багатьох, що не мають абсолютного мовного слуху Журби. Може письменники перечитуватимуть свіжість її штрихів, — коли Єринці здається, що вона летить на своїх власних крилах, або як вона "проковтнула якусь давучу, величезну радість і враз же з нею грудочку льоду". Вони добачать, як поруч традиційної прози попередників — ошадна влучність сучасників. Журба таки слідувала за прямуванням сучасників, і її персонажі не раз розмовляють про популярних тоді письменників, між ними про Анатолія Франса і Кнута Гамсуна. Про тих, що ними "зблимували перші пробіски імпресьйонізму, як райдужні випари над застигаючим півтрупом натуралізму".

До графоманів була нещадна. Сологуб у "Тодорові" повчає Мойсу: "Ніякої лірики, ніякої поезії!... Просто свинство, гидота... Женешся за славою, а досягаєш протилежне, — відкриваєш всю свою убогість, порожнечу, бездарність". І далі Журба стверджує: "Ніде бо, ні до чого не присмоктується стільки шарлатанів, як до мистецтва і літератури. Але кльовнів дуже легко відрізнити від справжніх мистців. Самовияв одних і других відбувається згідно з одвічними законами правди, непідірваної мистецької правди".

"Шарлатанів" не терпіла й у житті. Тож не лише мистецькі чи ідейні прямування створили чар Журби. Безсумнівна нероз-

* Останні (й не тільки останні, а й давніші), заповітні розмови Журби записані магнетофоном. Заслуга її приятеля, Миколи Аврамчука.

рівність її творчості від її життя. Рости б їй у добробуті польських поміщиків царської Росії, пізніш податися до відродженої Польщі. Замість цих спокус — нестримний бунт. Проти предків, їхньої релігії, проти всього, з чим росла, чим дихала. Проміняла культуру, чужі мови, музику, вигоди на сutoчки тогочасного письменницького Києва. Заперечення реального задля міражної молододі літератури на сухих пісках чужої імперії. Ніби життєва деградація, включно до прибрання псевдоніму "Журба".

Цей псевдонім справляв непорозуміння. Так підписувався Матвій Дзюба. Йосип Журавський, Володимир Дорошенко, ще раніш Павло Грабовський. Було кілька Журбенків, Журливих, а слова "журба" і "туга" рясніли в тогочасних віршах. Пригадати хоч би з 1913 року: "Мені отся думка журбу розганяє" (Надія Кибальчич), "Журно заридають струни тихозвонні" (Петро Стах), "Всі надії доля без жалю розбила, Повні горя-туги потяглися роки" (О. Андрієва). У Києві активна тоді була Олена Пашинківна, що назвалась Оленою Журливою, "відоміша за мене поетка, ще й героїня на еросовім полі", — тож частина її романів йшла на рахунок Журби, також не святенниці. Але ніяк не була вона журбою, ця сповнена енергії панночка, що переплела свої кроки з прямуванням найвищих. У нестачах доходило аж до того, що тинялася по завмерлому Києві з пилкою і сокирою, вигукуючи "дрова пиляти!" Впертість, фанатизм, чи крайня послідовність? З тим в'яжеться відмова, вже на еміґрації, від літературної нагороди з непереконливих іншим міркувань. Перебування в холодній узимку й розпеченій улітку кімнаті тільки тому, що в вікно зазирає вершок дерева. Брошури й статті, у яких картає своїх земляків. Публіцистика, зайва, обнижує її літературні твори. Алеж і мужня публіцистика. Говорила, як та, що має владу.

Майбутні дослідники життя і творчості Журби ще звернуть увагу на її гумор, розшифрують виведені в "Тодорові Сокорі" постаті з гурта "Української хати", "Засіву", "Літературно-наукового вісника", додумаються, хто був Борис П., що його листи вона захопила з собою, втікаючи востанне в поспіху з Києва. Ще такі осередні теми як нація і людина. Її людина — це "світ замкнений в собі", сама собі найдальша і найближча.

У "Тодорові Сокорі" повторено описи, сцени, осіб з "Далекого світу", з дитинства. Минуле овівало Журбу тугою; не існувала "страшна прогань часу". У самотності довгих років перебування за океаном довершувалося переображення "реального світу в другий, не менш величний і не менш чудовий, світ уявний, перегнаний через нечувано складний, таємний, божеський апарат творчої індивідуальності людини".

Посмертно заторкнено лише один вияв творчої людини, — про повінь буття. Те, про що писала "На смерть Лесі Українки" (1913), Олена Журлива, — майже одноіменниця у літературі і юнацьких пригадах Галини Журби. Її вірш (не поезія) кінчається:

Прийми ж од нас подяку ширу,
За те, що силою чуття
Навчала нас знаходить віру
В красу, любов і все життя.

ПОЕЗІЇ

Ігор Калинець

I. ВІРШОВІЇ НАДПИСИ

1. Під пікою

Спочинь в опіці коня
Впоена в чале
Почайна човен човняр
Стань на чатах Почайни

Стримить твій вістро-гляд
опечений в печенізі
цур тобі пек і прокля
попелище в пониззі

будь для мене і для
заножена в землю
залиже лезо земля
сколотих приемле

в опілля і за пороги
ополощ ясу коругв
обережи від грому
і від наруг.

2. Під кобзою

Кобзо остання
вірна дружино
з нашого кохання
жалісне жниво

шию-лебідку
пальці здушили
лебедій бідкай
аж до могили

Подаємо два цикли поезій Ігоря Калинця з його невиданої збірки, що її рукопис має Надія Світлична.

рана-відчина
на всїї груди
не відчиняй вітчизні
старі заруби

Перун най трісне
у хвилля-пожилля
як мають з пісні
тягнути жили

твоїми б вустами
кобзо остання

3. Під ладівницею

Лада Осмолода
блудить собі в блуді
Золоті ворота
Золота полуда

Дівка ж Осмолода
тлушта ладівниця
Стріляну голоту
глотить у пивницях.

Чи ладунки повні
чи медунки ситі
кулі велемовні
у горлянку сипте

Хто руде залізо
не вмирати злотом
ні верхом ні низом
в Золотих воротах.

4. На пляшці

Пінована пляшка
норцове пиво
сипте пане-ляшко
напій-молодило

упиймо мороку
поплічко-козачко
щоб пістяво оку
й під очима значно

Най танок-останок,
землю погорає
та за пишним станом
гей би за горами

За шпарчистим скоком
і спражно і спечно
під бутляним боком
козаку безпечно.

5. На картуші

Ага віршу сю читаєш
а мене вік не вгадаєш
звідки родом яким робом
скільки годом яким плодом

а хто степом простепує
у лицарії та збруї
коруговка йому має
моє славне ймення має

герб мій носить знаменитий
що на дуб-гіллі прибитий
має в герці моє серце
має в пісні серце слізне:

"Як не лихо то потіха
Як потіха то потихо
а де ж клята доля дляє
волю волить призволяє".

6. На прапорці

Звідки дзвінкий звідки звинний
серед вітру вітрограй
звідкіля мені у віно
землекрай і небокрай

Звідкіля у злotosині
двоязыкий стяг-прастяг
се для мене Бог всесильний
знаки милости простяг

Стежу стягом княжу в стязі
стяг у безстяг не поверг
Бо що стяже не поляже
поки крові круговерть

II. КОХАННЯ В СЕМИ БАРВАХ (деякі за Кандінським)

"Щоб співати колір чорний,
дала-сь голос свій".

С. Руданський

I. Чорне

Йому ніяково стовбичити перед очима
воно ладне запастися під землю
воно бгається в себе
хоче стиснутися в кінцеву цятку
в ніщо
воно зовсім замовкає
твое чорне слово
йому боляче
цілую очі
що вимовили його
я розумію їх
і тебе моя кара покаро
вам лишається усе інше з усім іншим
де грають живі барви
де навіть траур поспішаєш стуснути з пам'яті
як зчорнілі пелюстки хризантем
чорне та довга нескінченна стіна
повз яку я йтиму
не знаходячи виходу
навіть після себе самого

2. Жовте

обпалюєш мене ясним тілом
як сонях золотими язиками
як сонце облетілими пелюстками
у племінкому піску
диханням що притягує вуста
як берег хвилю
шепотом що виходить поза межі слів незбагненою музикою
обпалюєш душею тіла
цей колір не вміщається в обрисах плоті
він сповиває тебе в теплий мерехт
він розбігається променями
на трави камінь на весь мій просвітлілий день

а довгою ніччю осяює сумний вірш
обпечений ще за часів щастя
коли навіть помре поезія
житиме жагуча сурма тіла
радісна і мінлива

3. Зелене

дощі шепітливими вустами
цілують зелену землю
так я цілував твої зелені очі
коли ти поверталася з лісів
зарошена м'яким галасом
і голос твій плив по мені
як вітер по травах
тоді зі сторінок Зеленого Євангелія
виходив Зелений Лис
і розповідав ще одну
давню таїну існування
просту мов життя
на паркеті виростала папороть
стіну облітав бородатий мох
баговиння встеляло ложе
і зелений місяць
молодим фавном
зазирає до недопитої склянки вина

4. Червоне

я втомився кохана
пригадалися мені святкові фанфари
і коругви що лопотіли в м'язах
ї звіряча ненасить у щелепах погляду
хто кого пропалив наскрізь
усім вогнем втисненим через вічко побільшуючого скельця
хто глибоку рану хотів присипати
то достиглим стогоном
то давнім рожевим зідханням
було пізно Боже як було пізно
у духмяні листи
перев'язані червоною ниткою
увійшло свердло вогню
і троянда
що перед тим осипалася і знову вставала з попелу
як вогнистий птах

пекла мені пальці
я покинув її напівдорозі
та ось тепер прислухаюся до невсипущого світу
що стугонить червоним покликом
то серце
воно розносить тебе у найглухіші закутки
і через те я хочу вмерти разом із ним
я втомився кривавим сном

5. Блакитне

ти запрошення до простору
до безконечної зорі
що зветься розлукою
з одного кінця блакиті
входиш як у чисту воду
спливають подробиці
блакитна чашка на золототканій серветці
блакитна маска із золотою мовчанкою на вустах
і жилка на шиї несла блакитну кров
а з другого кінця блакиті
прориваючи кордони обіймів
кордоном зацілованих спогадів
залишаються округлі сліди
як ланки розірваного ланцюга
як здивовані очі
повні блакитного згасання
це запрошення до простору
до безконечної розлуки
де мчатиму за іскрами слів
які колись так багато важили
майже в с е
а тепер вони блакитні мигавки
за якими моя любов плаче
золотими незабудками

6. Синє

гину в синьому
озеро приховує розлогі краї
аби не здаватися таким неосяжним
але не може затаїти глибокої офіри
гину в синьому
спіраль втягує до середини
зачиняє в собі округлою лінією

як помах руки
щоб не випустити мов равлика
гину в синьому
в т о б і гину
куди несеш мене своїми ногами
який краєвид покажеш мені своїми очима
в яку розпуку вкинеш своїм серцем
з ким поділиш мене синьої ночі
коли я за тридев'ять земель
але навіть тоді я шептатиму твоїм сумлінням
що ти не здатна на облуду
бо надто глибоко я в синьому
бо набагато глибше я в синьому
аніж ти собі гадаєш

7. Біле

не можу вичерпати тебе
бездонну як світло
як білий отвір у вічність
і сльоза твоя без дна
і без дна твій усміх
незміряна ласка
від долоні
яка зірвала яблуко в раю
і до тієї
що буде пестити моїх
білоголових онуків
чиста моя леліє
з білим бездонним серцем
навіть із заплющеними очима
бачу довге твоє стебло
ту білу лінію
що стримить із небуття
як промінь зорі
якої давно нема
до зорі яка ще тільки сповиватиме вогонь
біла моя
змилуйся наді мною

14-15. VII. 1975

ПОВІСТЬ ПРО ХАРКІВ

Леонід Лиман

Розділ перший

1

Ось бачите: мені лише двадцять два роки, а я вже маю спереду пасмо сивого волосся. Що? Ви мене не будете турбувати? Але як ви можете мене не турбувати, коли хочете вести таку важливу розмову? О, ні, переносячи нашу зустріч на сьогодні, я, звичайно, не думав і не хотів, щоб ви це зрозуміли як моє небажання взагалі вислухати вас. Можливо я повівся необачно, але розмови, що вимагають від мене так багато, особливо в ці дні, надто порушують мій спокій. Що? Ви будете говорити досить спокійно. Але як зі мною ви взагалі можете говорити спокійно? Навіть і коротко? Ні, ні! Можете розмовляти необмежено, особливо тепер. Будь ласка, сідайте. Говоріть усе і відверто. Як бачите, ми в кімнаті лише вдвох.

Як це? Виявляється, що відмовою їхати разом у щойно визволену від польських панів Західню Україну я наражаю вас на небезпеку бути ненадійною для партії? Відмовиться їхати і Марія? Алеж ваша дочка не мала дитина! Так, я розумію, що наше особливе знайомство примушує мене поважно рахуватися з потребою виїзду. А невже Марія не може залишитись у Харкові? Так, це дійсно трохи недоречно, але вам, як її матері, це більш зрозуміло: мораль, небезпечне почуття незалежності, брак батьківського нагляду. До того ж життя ускладнюється. Запитуєте чому? А от, припустім, коли б це був тридцять перший рік, то ви могли б об'явою в газеті зректись дочки, навіть вимагати, щоб пролетарське правосуддя її жорстоко покарало. Так, так, розумію. Це дійсно легко сприйняти як образу, і я вам вдячний, що ви мені вибачаєте.

Потребуєте сірників? Будь ласка. Звідки це у вас "Куба"? Чому дивуюся? Адже останні місяці такі цигарки в Харкові — унікалом. А,

Написана 1947 року, "Повість про Харків" досі лишалася недрукована, за винятком уривків, що були вміщені в "Арці" і "Українських вістях". Для цього, першого повного, видання автор переглянув і виправив текст. *Редакція.*

так, дістали в закритому розподільнику для партійних керівників.

Ви хочете говорити конкретно? Добре. Говоріть. Тобто як: ви мені загрожуєте?! Ви збираєтесь, вірніше, можете відважитися мене зліквідувати. Дійсно, наша країна сильна, тому і ви сильні. Але запам'ятайте, що ця сила небезпечна і непевна. Чому? Ви питаєте чому? А тому, що наша країна має далеко більше законів, які забороняють, від тих, які дозволяють. Це штучність. Живе життя ненавидить штучності. Воно в несподіваний спосіб і час може жорстоко помститись. І це я сміло говорю як безпартійний більшовик. Що? Ви знову говорите, що я цілковито в розпорядженні держави і що вона завжди може зі мною робити, що захоче. І ви теж так безцеремонно хочете мною розпоряджатись. Ви хочете самі бути державою. Ні, ні. Ви обриваєте розмову. Це нечесно буде з вашого боку. Піти, трахнувши дверима, найлегше. А ви гадаєте, що я від вас вислухав менше прикростей? Будь ласка, сідайте і не хвилюйтесь. Або ні, краще підійдіть до вікна. Ось так. Тепер подивіться скільки вулицею Свердлова проходить людей. Із четвертого поверху вони від нас символічно далекі. Але коли б ви запитали, наприклад, он ту жінку, що в червоному береті вийшла щойно з-за рогу, де тепер її батько, то можливо жажливо перелякали б її. Що? Думаєте, що це прозорий натяк? Вибачте.

Я міг би пояснити, чому так говорю, адже наші, якщо не помиляюсь, щирі й доброзичливі стосунки на це дозволяють. Що? Не потрібно. Безумовно, вам зручніше і краще якнайменше знати про моє походження. І я вдячний, що ви ніколи про це мене не розпитували. Вам смішно. Я розумію, чого ви смієтесь, але не думайте, що я наївний. Я добре розумію, що ви ніколи не відмовитеся від своєї настирливості, навіть заради принципів.

Що? Ви наш конфлікт передасте на розгляд державних органів. Але чого ж тоді ви ось уже скільки днів не даєте мені спокою. Будь ласка, ідіть. Я вже не буду вас затримувати і вмовляти. Але запам'ятайте: професор Іванов сказав, що найвища ідея — людина і що нікому не дозволено реформувати людські істоти. Так, так, але ваш тріумф тимчасовий. Професор Іванов сказав, що через ряд прикрих обставин ця ідея існує лише в теорії. Занотуйте це. І до того запам'ятайте, що сьогодні ось у цій кімнаті ми стали непримиренними суперниками, але в найкращому розумінні цього слова. Добре, ідіть і передавайте наш конфлікт на розгляд держави. Але все ж таки заходьте. Я майже щоденно о п'ятій буваю дома. До побачення.

Штучний конфлікт. Вона продукт радянського побуту. Ви тільки спостерігайте: в нашій країні неодмінно переможе динамічний боягуз; бачите, як він, звужуючись і розтягаючись, як гадюка, лізе вперед. Раніше перемагали лицарські полководці, філософи і

взагалі титани духу, а в наш час переможе боягуз. І врятується від нього лише той, хто це зрозуміє. Навіщо вона мене тягне в Західню Україну? Адже для мене це очевидне, що, ставши на такий шлях, я на кожному кроці можу натрапити на небезпеку, як на замасковану міну. Ні, дійсно краще зробитись слимаком, виробити стандартну посмішку, як схвалюючи відповідь отаким передовим людям країни перемігшого соціалізму. А чи це можливе? Особливо для мене. У нас тепер говорять: нічого це порожнє місце. І коли ти, чортова жінко, говориш, що я ніщо порівняно з нашою найпередовішою в світі державою, що для мене в радянському лексиконі не знайдеться слова для мого імени, то я дійсно зроблю так, що від мене залишиться лише порожнє місце. Знову та сама аксіома: в минулому життя належало сильним, а тепер виключно сильним і до того ж хитрим. Сьогодні неодмінно виїду геть з Харкова, треба лише негайно попередити про це хоч професора Іванова. Треба тікати.

2

З вікна четвертого поверху Марія бачить, як Клава бавиться з дітьми біля клямб квітів. Лише тепер вона помітила, що квіти зображують деталі державного герба СРСР.

Щойно радіостанція "Комінтерн" з Москви закінчила пересилати літературно-мистецький монтаж, присвячений взаєминам російського письменника Івана Тургенєва з парижанкою Поліною Віярдо. Париж — місто королів, розкоші, романтики. Принаймні таке враження. Певно тому, що проспект Сталіна, електромеханічний завод, зелені тролейбуси, Держпром міцно ввійшли в свідомість і будні, то невідоме і далеке стає привабливим, теплим і кращим. І прикро, що Харків майже не бачить світу: він наче жива, ще не засипана Помпея. Тепер його навіть не відвідують делегації закордонних профспілок. Але як добре, що Харків не портове місто і що Марія ще не бачила моря. Ще не довелось зазнати гіркої хвилини набережного розчарування, коли немає кораблів, коли капітани і матроси пішли суходолом і коли здається, що вже нічого досягати, а досягнене таке мізерне. І тому в Харкові потенційно ще можна бути щасливим. З тріумфом і гордістю педантичні майстри в ательє мод інформують замовників про крик моди і що ці моди потрапляють з Ленінграду, а Ленінград — портове місто.

Обірвані думки повертаються знову: у професора Іванова на столі лежала книжка "Помилка Оноре де Бальзака". Певно це також щось на тему Тургенєв — Віярдо. Добре, що пригадався професор Іванов. Марія підходить до телефону, щоб поговорити з

ним. Чомусь верх бере нерішучість: Маріїні руки не доторкнулися до телефона. В кімнату непомітно входить Клава. Для дітей цей комунальний світ малопродатний, і Клавіна мати буде недоволеною, помітивши, що дитина наслухалася різних дурниць.

Навколо тихо, але росте незрозумілий неспокій. Переборюючи внутрішню тривогу, Марія знову підходить до телефона. Вона вибачається перед професором, що не відвідала його, а це тому, що старша сестра, від'їжджаючи в геологічну експедицію, залишила на її опіку ось цю свою доньку Клаву. Професор Іванов чомусь гадав, що Марія вже виїхала з Харкова в Західню Україну, знову почав малювати чудову перспективу, бож Марія поїде на територію розвалені Польщі як дослідник нововідкритого острова, бо мало уявляти, що то Європа, інший, капіталістичний світ. Та Марія не про це мала намір говорити з професором Івановим. Пережите і те, що болить, неодмінно хочеться розповісти близькій людині, щоб викинути все з голови, наче недокурок у відчинене вікно.

Дальша телефонна розмова відбувалася вже в присутності Маріїної матері, яка повернулася від Бориса. Марія радо прийняла запрошення професора і боязко поклала слухавку телефона, наче почувала себе спійманою на недозволеному вчинку. В кімнаті між жінками двох поколінь — матір'ю і дочкою — витворилася настороженість. Драматичну мовчанку порушила мати. Вона наче продовжувала давно почату розмову: "Отже, була в Бориса, але розмова, на жаль, почалася так, як здебільшого починаються повісті. Не цікаво". "Ну і що ж? Ти ображена?" "Тяжко сказати, бо тепер ображені відходять від своїх зухвалих суперників з усміхом і з укланом подяки". "І ти так зробила?" Мати відповіла: "Звичайно, ті, що зветься тепер мужніми, тобто ті, які перемагають кожною ціною, скажімо ціною нахабства, не бувають ображені". Це узагальнення стосується в основному до Бориса. "Як добре, що я не поспішила подякувати тобі за материнську турботу!" Після вибуху цих слів Марія почала заспокоювати матір: "Так. Ти не можеш бути байдужою до мене. Я також не вимагаю автономії. Тільки я бачу, що ти тепер, яке б його підібрати слово, ну, скажу просто: ти зла, алеж усвідом собі, що в житті часто виникає дві протилежних правди, головне — правди; вони вперто борються між собою, і тут здебільшого вирішує справу якийсь безглуздий і зовсім несподіваний випадок. Це для кожної людини неприємний момент у житті. Але що ж робити? Ну от і тепер: я до цього часу не питала, чого ти так уперто тягнеш Бориса у визволену нами Західню Україну. Що? Я дурна? Ти говориш, що я дурна?! Алеж і ти йшла, як мені здається, переконувати його, як героїня, а повернулася наче з непотрібної мандрівки, стомлена і розчарована".

Можна стати нецікавим, як у шостий раз бачений кінофільм "Чапаев". Це добре розуміє Марія. Дві жінки двох поколінь, які йшли разом в одному житті, але різними шляхами, тепер ось тут у цій кімнаті зійшлися, щоб стати навіть ворогами.

Іноки життя не можна вмістити в датах сьогоднішнього і минулого дня. Маріїна мати дійшла до цих днів разом з героїнею "Каховки", яка в озброєних загонах боролася за радянську владу. Так, то все було. Не вистачало часу, щоб оглянутись і побачити життя і шал зайвої романтики, в жертву якій усе жорстоко віддавалося, і всі з презирством ставилися до особистого щастя: воно було звалене в одну купу і в роздріб не потрібне жадному штабові, жадній установі, навіть жадному напівуніформованому червоноармійцеві. І життя пройшло, як не прочитана, а лише вітром перелистана книга. Вилиняв партизанський героїзм, поіржавіли гасла, що були епілогом тих днів. Тепер перед символічною героїнею "Каховки" стоїть її дочка з претенсією бути ревізором, не розуміючи матері, що за це життя заплачено, дорого, отже, яке б воно не було тепер, навіть антипатичне, його треба любити, бо плати ніхто не поверне. "Маріє, тобі навіки залишиться любимою школа, в якій ти вчилася, чи друзі: це ти особливо відчуєш, коли пройде достатній час. Може це недоречно, але будь-що, навіть у суміші з ненавистю, я люблю ті далекі 'Октябрьские дни', коли ми, більшовики, захоплювали владу, яка валялася на російських просторах. Що? Ти цього й досі не знала? Тоді я оцими, ось бачиш, руками, творила життя, ризиковано, навпаки. Тепер на все, що трапилось, моя голова не дає відповідей. Можливо, це навіть сила звички, але мені прикро спостерігати інертність Бориса до громадського життя. Правда, він ще не зформувався як суспільний і професійний тип, але я хочу, щоб він ішов між людей, включався в колективні будні".

Маріїна мати програла карти. Але вона чіпляється за це життя, бо вірить, що завойоване нею тепер зіпсоване, опростачене, любить його егоїстично, бо іншого немає. Марії це зовсім не цікаво, вона знову повертається до перерваної розмови: "От скажи: хто по праву мусить мати домінуючий вплив на Бориса — ти чи я? Безумовно, не враховуючи комсомолу чи профкому". Мати адміністративно подивилася на Марію: "Ти повторюєш не свої думки". "А хіба це погано? Я не цураюся чужих думок. Як хочеш, я можу взяти для своєї оборони цитати з Шекспіра чи Гете, навіть зааргументувати Леніном про невід'ємність побуту від політики". "Чому в тебе виникла така думка?" — запитала мати. "А тому, що ти не могла чи не хотіла передбачити, що на тему від'їзду до Західної України я безумовно не могла не говорити з Борисом, і коли ти вже, припустім, вважала за потрібне говорити і від себе, то мусила б зі мною поконферувати. Навіщо? Ти питаєш навіть? А

на те хоч би, щоб не скомпромітуватися". Марія глянула в очі щойно переможеної нею матері і, щоб показати своєрідне співчуття, продовжувала: "Коли б наша розмова відбувалася на театральній сцені, то в цю хвилину за неписаними законами театрального мистецтва мусіла б трапитись несподіванка". І вже зовсім спокійно коментувала це своє твердження: "Можливо, мусів би повернутися зовсім неочікуваний перший коханець і від неочікуваної зради похитнутись і заніміти, а чи працівники НКВД мусіли б застати на гарячому капіталістичну диверсійну організацію. А так, на жаль, ми не на сцені, а в своїй, вірніше житлокоопівській кімнаті. І доводиться не за умовними законами театру, а досить реально розплянувати неминуче майбутнє". "Ну, гаразд, але невже, Маріє, коли ти говорила з Борисом, то моя додаткова розмова могла б чимсь зашкодити. Адже життя експромтне: праця, уповноваження, наради, конференції, дім — і тяжко все це скоординувати. Не думаю, щоб ти говорила Борисові якусь вигадку, тим більше — я". Марія поклала руки на плечі матері: "Мушу йти". І повторила вислів, якого часто вживав Борис у розмові: "Як добре, що ми стаємо сентиментальними". "Мушу йти, бо наша розмова наче якесь штучне і невдале оповідання, ну, припустімо на тему ентузіязму соціалістичного будівництва чи монолітності радянського народу". "Маріє, ти знову повторюєш не свої думки". Але для Марії цього зауваження не досить, і на запитливий погляд мати доповнює: "Вони передаються до тебе від Бориса". "Що це має значити?" "Так говорити страшно, вірніше небезпечно, перш за все — обережність. Як це не дивно, але її не мають лише герої, полководці, а ти до них, звичайно, не належиш". "Ну, добре, алеж ми мусимо відїжджати, і відїзд залежить здебільшого не від нас, а від партії і уряду. І коли вже ти перебрала ініціативу, то я взагалі можу відмовитись говорити про це з Борисом. До речі, що ти йому говорила і яка була відповідь?"

Марііна мати могла б говорити своїй, на її думку, непрактичній дочці досить довго і теоретично про ідеали життя, до яких деякі люди вперто йдуть і здебільшого ніколи не доходять, або про життя, піднесене лише на два метри над землею, життя від вихідного дня до вихідного чи від зарплати до зарплати. Класти на власні долоні, зважуючи, яке краще і вигідніше, але на цей раз вона дійсно була, як на сцені: "Жорстокість і підступ теж потрібні, вони проявляються часто, отже необхідні в житті. Так, так! Ти хочеш скептично всміхнутися. Це, безумовно, чудово: гуманізм, відданість, ідеалізм. Я раніше теж такою була, поки не довелося прокладати шлях до цих чеснот набоями кулеметної стрічки. Не дивись так мені в очі. Я не жартую. Ти мусиш, коли хочеш взагалі жити, бути здібною на все, на підступи, на вміння, як криголам, ламати на своєму шляху перешкоди. І, якщо вийде не по-моєму, то

я з Бориса, а якщо буде потрібно, то і з тебе зроблю ганчірку. І все це буде справедливо, бо буде здійснене в ім'я партії... Маріє, Маріє! Вернись! Вернись говорю!" Але Марія, крикнвши "яка ти дурна!", стояла вже далеко за дверима на східцях, зупинена інстинктом потреби зорієнтуватися в блискавичному напливі непомильних почуттів. "А іди ти к чорту!" — кинула останнє речення Марія і зникла з зору своєї матері. В грізній позі еспанської комуністки Дольорес Ібаррурі зупинилася Маріїна мати біля столу, тримаючи в одній руці слухавку телефона. Вона примружує очі, тоді наяву стають перед нею далекі-далекі "Октябрьские дни". Тоді їй, більшовицці з пістолетом, покійно падали в ноги, благаючи помилування, поміщики, міністри, генерали. Марія не знає, що вона носить золотий годинник, який колись був власністю поміщицької дочки, застреленої на очах Маріїної матері. А тепер ця дрібнота відважується плювати їй в обличчя?! Маріїна мати думає: комуністи — люди принципи і то особливого принципу. Як на арбітра, дивиться на телефон. Борис їй сказав, що радянська країна здається сильною тому, що має далеко більше законів, які забороняють, від тих, які дозволяють. Чомусь пригадалися ці слова, і чомусь їх стало страшно і соромно.

3

Борис у кімнаті сам. Все зроблено. Залишається лише глянути на семафор. Шкода, що в нас не опоетизовано семафорів, вони як вічні символи руху вперед. "От сволоч! Рознервувала мене до червоного кольору. Але немає чого дивуватися: у нас тепер усе червоне. Поїду до Валентина, якщо не влаштуюся там, то хоч буду відсутнім у Харкові в той час, коли виїжджатиме з нього ця несамоविта жінка. Хворобу треба лікувати відразу, за кожну нерішучість потім доведеться платити дорого".

... В кімнату ввійшла Марія. "От тобі й на", — такими словами стрів її Борис. Марія ані трохи не ображується. "Я знаю, чого ти так говориш, Борисе, ти хочеш, щоб я відразу пішла від тебе. Але я не дурна". "Так, я можу тебе попрохати відійти і то переконливо попрохати". "Ти силою будеш мене виганяти, будучи фізично сильнішим? Тоді я ось як зроблю". І Марія швидко замкнула кімнату. Борис, підбігши до неї, хотів вихопити ключа, але Маріїна рука швидше піднялася вгору, потім впала на Борисове плече: ключ вилетів у вікно і впав на балконі нижчого поверху. І все, як на сигнал, затихло.

Марія і Борис так трималися, ніби один одного не помічали. Борис зором відривається від паперів, глянув на Марію, вона спокійно сидить напроти на дивані, підібгавши ноги. Вибравши

зручний момент для розмови, запитує: "Борисе, навіщо тобі конфлікти. От коли б ти прикинувся дурнем та відразу був дав згоду їхати в Західню Україну, тоді все було б гаразд: моя мати не цікавилася б після цього реальністю твого виїзду, але тепер на перешкоді всьому став непотрібний принцип. Розумієш, вона вперта й безкомпромісна". Раптом Марія обриває розмову, швидко схоплюється з місця: "Так ти отакий єхидний. І як тобі тепер не соромно. Так ти хотів тікати? Навіть не попередивши мене? Значить, ти мене весь час дуриш? Ні, ні, не говори дурниць! Чого я мушу сидати? Чому я мушу бути спокійною? Що? Не бреш! А тому, що в таких випадках дівчина втрачає далеко більше, дівчина моральніша... Ось я тобі зараз покажу". Марія кинулась до двох наготовлених чемоданчиків. З них прямо на підлогу посипалися приготовані на дорогу речі. Марія сердито відкидала їх ногами у всі кінці кімнати. Потім зупинилася: "От бачиш, але у всьому винен ти". Борис і Марія стояли в умовах безглуздої павзи. Порушуючи мертву точку, Марія ніяково всміхнулася. Почала говорити: "А що тепер буде, Борисе? Хочеш, ми втечемо разом. Добре? Мати погрожує, я втекла від неї".

Довго сиділи вдвох на дивані. Близився вечір.

4

Ховаючи неспокій, Марія намагалась у професора Іванова здаватися байдужою і самовдоволеною.

"Я вам, професоре, ось так поправлю цю занавіску, тепер подивіться, скільки світла падає на ваш стіл. От бачите, а ви раніше і не догадувались... Ні, ні, ви мене не заспокоюйте, професоре, пропонований вами рецепт спокою не розв'яже конфлікту. Чому? А тому, що це був би фальшивий, вірніше небезпечний і зрадливий спокій. Пригадуєте, товаришу професоре, я лише забула, в якому кінофільмі одна жінка говорить приблизно так: 'Кину його відразу, хай і буде боляче, але не довго, не все життя'. Мені здається, вона мала рацію. Ми вчора з Борисом довго сиділи в його кімнаті, потім гуляли містом аж до півночі, бо я боялася матері й не йшла додому. В неї не було партзборів, і незужиту енергію вона використала б для того, щоб мене цькувати. Борис безпідставно саме мене обвинувачує в тому, що тепер людина не може виприснути з державної колії і що ще жадного бажання йому не пощастило здійснити через втручання держави. Повторюю: він думає, що в цьому винна я. Коли я запитала, що має значити плянована ним утеча з Харкова... Так, так! Але я, здається, перешкодила... То він сказав, що наші стосунки попусти..., закінчилися, і якщо ми ще буваємо разом, то лише дякуючи законам інерції. Отже, фінал цілком очевидний. Я

сказала Борисові, що коли він так безцеремонно поводитиметься з людьми і шукатиме якихось високих ідеалів, що існують лише в теорії, то може за декілька років перетворитися на безнадійно шкарубку постать, що боїться людей і самотньо ходить глухими провулками, боячись зустрітися навіть із знайомими. Зрештою таких типів має скільки завгодно серед наших аспірантів”.

“Між іншим, це якраз до теми, — почав професор, — і добре, Маріє, що ви запитали, звідки у нас із Борисом зав'язались такі тісні стосунки. Але спочатку я хотів би знати, чи траплялись вам з Борисом, абстрактно висловлюючися, неприємні і гострі сцени?”

“Ви запитуєте про прикrostі? А де їх немає? Ми всі, здається, підсвідомо ускладнюємо таке на перший погляд просте життя. А взагалі тут є щось далеко складніше: Борис, хоч цього, я певна, він не відкрив ще жадній людині, має надто загострене почуття амбітності і непотрібної гідності, через що мусить заходити в різкий конфлікт з реальним і то дуже реальним життям. Це я, нарешті, зрозуміла, але пізно. Такі типи тяжкі в практичній поведінці. І до мене в нього кипить постійне почуття реваншу: бути попереду. Що? Кажете, добре? Безперечно, добре! Але це звільняє його від обов'язків, в даному випадку щодо мене. Коли йому що не сподобається, то заради якихось власних прагнень, здебільшого утопійних, він зможе спокійно, як міліціонер на площі Тевелева, рукою вказати мені дорогу, яка веде геть. Так, так. Я цілком певна в цьому”. Професор Іванов закам'янів у позі сивого диригента з кінофільму “Музыкальная история”, який, торкаючи рукою за плече свого розбишакуватого музиканта, після успіху зі сльозами на очах говорив: “Юноша, юноша...”

“Дівчино, дівчино, ми дійсно ускладнюємо життя, а тоді часто користуємося словом “вибачте”. Справжнє життя один поет порівняв з піснею і додав, що пісню дуже важко скласти”. Марія говорила: “Взагалі характер наших взаємовідносин можна окреслити наголовком книги Смолича «Прекрасні катастрофи». Вслухайтесь, як це багатогранно і солодко в наш час звучить: шляхом прекрасних катастроф, або ще краще: іти вічним шляхом прекрасних катастроф”.

Професор Іванов знову включився в розмову: “Хотів би я знати, або ні, ні, я не можу навіть цього запитувати... Отже, Борис був одним з тисячі моїх звичайних слухачів. Через деякий час він вирізнився з цієї маси через витворені взаємні несимпатії і затаєну ворожість до мене. Я навіть не говоритиму, з яких причин. Радикальні зміни сталися після однієї розмови в випадковому колі студентів, свідком якої був і Борис. Я тоді пригадав прикру історію, яка потім накреслила характер усього мого життя. Я навіть тепер не буду розповідати про цю історію. Що? Вірніше, я вже точно не пригадую про що йшла мова. Як пізніше Борис признався, це зробило на нього великий вплив і він потім у всьому

по-рабському намагався мені догодити”.

У двері постукали. Професор Іванов поспішно встромив голову в щілину напіввідчинених ним дверей, але відразу запобігливо подався назад, звільнивши простір людині, що тріумфально робила кроки у глибину кімнати.

Це був товариш Сіровий, в якого на користь професора Іванова нещодавно відібрано кілька викладових лекцій. Нахабний і грубий, він прийшов до професора, щоб переконати його повернути відібрані лекції. Він завжди починав з того, що не професор Іванов, а саме він, як червоний партизан, боровся за радянську владу і тому Сіровому належать скрізь і всі переваги.

5

Борис теж ішов до професора Іванова, але стрівся з Марією на сходах. Його розгнівала присутність Сірового. "Тоді ходімо звідси, бо він зараз буде повертатись". Борисові не сподобалася ця пропозиція Марії. Але був один вихід: іти на вулицю, щоб уникнути зустрічі з балакучою і уїдливою людиною.

Вулиці й парки Харкова з соціалістичною привітністю приймають усіх. І хоч харків'яни гордяться найбільшою в Європі площею Дзержинського, проте в ньому є багато тісноти: тісно агітаційним плякатам на мурах міста, тісно в "общедоступных" їдальнях, трамваях, приміських потягах, тісно навіть на вулицях і скверах, а особливо в готелях. В теплу погоду здається, що вся людність висипає на вулиці, погоджуючися з їх індустріальним посмаком. Але для прогулянок служать лише центральні магістралі. Вулиця між площею Тевелева і парком культури та відпочинку у вільний від праці час стає майже непрохідною для людини, яка поспішає. Ідуть удвох, утрьох, уп'ятьох, нарешті цілими лавами, і майже ніхто не ходить самітньо. Раніше вулиця звалася Сумською, тепер її називають іменем Карла Лібкнехта. Але як би було доречно назвати її вулицею Щастя. Вулиця Щастя не має таємниць: усі розмовляють, сміються вголос і невимушено. Борис і Марія теж через вулицю Гіршмана вийшли на магістраль Щастя, щоб, пересікши її, піти геть, бо вулиця Щастя неймовірно тісна: треба когось обминати або йти кроком, який реґулює попередня стіна суцільних пліч. Як листя з дерев, обсіпаються уривки розмов. "Жора, зачем тебе лишнее знакомство, особенно с женщинами". Війнула хвиля одекольону від чийогось одягу. Інколи з'явиться й зникне жирна потилиця якогось завідуючого господарчою частиною чи вульґарно викроєне декольте. "Я окончательно разочаровалась в людях". Дорогу перетинає шереха фабрично-заводських дівчат, міцно сплетених за руки.

"Куди ти мене завів, Борисе, ходімо звідси". Шлях перегороджує черга, що чекає на черговий тролейбус. Позаду обком партії, аптека, редакція "Красного знамени". "Мені тут, Маріє, добре, вірніше цікаво". "Це не правда: ти не хочеш, щоб я з тобою говорила". Вулиця — як гума: розтягається і стягається. "Какая вы толстая". Лінгвісти цієї держави монолітно заявляють, що всі мови світу походять в основному від однієї мови. "Ну, як делішкі?" Існують мови професій, освіченості, смаку і нарешті чести. Гастроном, театральна школа, знову гастроном. Люди говорять викуваними зворотами, як першотравневими гаслами, що кожного року ті самі. Хтось розпитує дорогу до крематорія. Держбанк, промакадемія, драмтеатр, поворот, площа, знову поворот. Гастроном, коло нього черга, черга клубком. "Що дають?" Від черги відскочила якась жінка і почала вимагати від випадкової людини в незрозумілій уніформі: "Его надо арестовать, он такое говорит, он агитирует против советской власти". Марія тягне Бориса вбік, він не повинен цього бачити. "Не смійся, дурню!" Борис не гнівається, він слухняний. Вулиця вужчає. Прогулюється весь Харків: барахольщики, інтелігенція, спортсмени "Динамо". Коли вийшли на просторішу площу, Марія запитала: "І чим може все це закінчитися? Ти, звичайно, не поїдеш". Але що можна було відповісти на ці слова? В країні з обмеженим уживанням електроструму, одягу, харчів обмежено в користь урядових постанов також вияв ширості. І немає ради, що так багато неспокою і болю приносить дівчині це лише одне запитання. "Почекай, Борисе, нехай пройдуть". Маршує червона робітничо-селянська армія, дві колони осіб по п'ятнадцять. Під руками речі, потрібні для вжитку в лазні. Співають: "Кони сытые бьют копытами, будем бить по-сталински врага". "Не звертай на них уваги, ходім". Вулиця далі порідішала і звузилась. У будинках повідчиняно деякі вікна. З одного долітає голос репродуктора: "... на монолітність радянського народу під керівництвом...", а з другого спів патефону: "...наивный вид наивных лет; все, что волнует меня в семнадцатъ лет..." "Борисе, це правда, це правда, що патефони, які коштують в універмазі щось коло чотириста карбованців, ми продаємо Туреччині по чотири карбованці?".

Деякий час ішли мовчки. В душі Марії наростав біль, і вона не знала, що говорити. Ждали, хто порушить тяжке мовчання. Марія сказала: "Навіть у цю хвилину може прийти розпорядження про наш від'їзд. Мати попередила, щоб я не виходила надовго з дому. Може наспіти виклик для особистої перевірки на одержання перепустки. Це, мабуть, остання нагода домовитися про наш дальший контакт на такій далекій дистанції. Проведи, а коли хочеш, то підемо до мене".

Машинально йдуть далі. Як гарно йти, бути задоволеним і

щасливим, що кожний ось цей будинок і завулок колишньої столиці знані, як друзі, до дрібниць, все начебто стало твоїм і беззаперечно стає до послуг у щоденному житті. "Я, Борисе, з необережності чи так просто розляпувала твої опозиційні думки. І мати, розумієш, одним словом, вона на тебе гнівається. Ти, мабуть, щось їй багато наговорив неприємного. Я тепер не можу гарантувати..." "Що твоя мати може проявити свій радянський патріотизм і мені нашкодити", — перегородив розмову Борис. Марія стала напроти нього і почала заспокоювати: "Але ти не бійся".

6

Щодня в голові Бориса народжуються нові проекти, як вийти із скрутної ситуації. Виник останній плян: попросити дирекцію інституту відрядити його в Західню Україну для дослідження фолкльору про експлуатацію польською буржуазією трудящих мас.

... Несподівано і терміново всіх студентів викликано в кабінет профкому. Невеликий кабінет уже був повний, і Борисові залишилося місце лише перед самим столом, бо кожний, чекаючи неприємної несподіванки, тиснувся ззаду, щоб не бути "на очах". "Закрийте двері". Запанувала напружена тиша. "Наша пролетарська держава перебуває в капіталістичному оточенні. Щоб бити ворога на його ж території, ми повинні мати сильну авіацію...", — так почав невідомий оратор і закінчив пропозицією добровільно без відриву від навчання вступати в наспіх організовану авіашколу. Ніхто нічого не сказав і не запитав, кожний боявся навіть поворухнутися. "Чому ви мовчите? Ну, от вы, молодой человек". І перед Борисовим обличчям з'явилася благальна долоня, на яку він мусів щось покласти. "Оборона, без сумніву, справа важлива і відповідальна. Але, на превеликий жаль, я виїжджаю на працю в Західню Україну, власне в цій справі я щойно повернувся від дирекції. Я там буду в авангарді нашого західнього форпосту, відбиваючи зазіхання світової буржуазії".

Ця вимушена візита особливо вразила і налякала Бориса. Він ішов довгим коридором, не знаючи, куди іти і де зупинитися. Обурення падало на все, що мало зв'язок з ім'ям Марії. Хай тільки знову з'явиться в його кімнаті Марііна мати: він їй докаже і викаже. "Я жбурну тобі в обличчя, ідеологічно витримана жінко, весь неспокій за неминучу втрату дівчини, яка завжди приходила до мене в платті пушкінської Тетяни Ларіної. Тільки довідаюсь, коли ти ідеш, я на прощання приготую тобі сюрприз".

Півсвідомо Борис прискорює крок, нервово стискає кулак.

Здається: ось вона іде. Жінка. Самовдоволена й щаслива. Ні, її немає, і добре, що її тепер немає. При повороті на перший поверх у стіні велетенське люстро. Борис оглядається: каруселя облич, кольорів; руки, голови, черевики наближаються і віддаляються. Ніби хтось когось ловить. Треба на кожному кроці остерігатися і уникати.

Надворі меншає снігу. Місто пожирає його далеко швидше, ніж спокійне поле. Минула п'ята година, із Держпрому посипалися люди. Вони щасливі, бо ніколи не мають вільного часу. Постійна затурбованість, як лік, паралізує неминучі турботи. Власна квартира лише як вузлова станція, де треба пересісти на інший потяг. Люди повертаються з праці в Держпромі, щоб потрапити на курси перепідготовки чи протилетунської оборони, щоб іти на політбесіди чи виконувати громадські навантаження.

7

Почекайте, "визволені", вам ще колись відплатять. Голос диктора радіостанції "Комінтерн" бринить обережно і чесно. Латвія, Литва, Естонія прохають прийняти їх у сім'ю народів Радянського Союзу. Остання пісня про молодість: "И все же я буду моложе, чем в юности был мой отец". Потім диктор говорить, що червонофлотці прохають проспівати пісеньку Дженні. Мила фільмова дівчино Дженні, тебе хтось дурить, наш уряд хоче, щоб ти поєднала людську душу з передовицями "Правды" і брошурками Партвидаву. Але вони помилились! Людина тільки тебе помітила. Відповідь на запитання: невірно говорити *безвірник*, бо міжнародна робітничка кляса вірить у перемогу комунізму у всьому світі, отже новий термін: *безбожник*, і тому ми, радянські громадяни, всі безбожники.

"Шевченко і Чернишевський", "Шевченко і російська література", "Шевченко і робітничий клас". Наука розвивається зигзагами, наша наука зокрема любить актуальність і моду. Ось вам обличчя життя: нові видання книжок, наукові інститути Харкова, катедри, молодь, що вчиться.

Настороженість. Борис прислухається і чує на сходах кроки Маріїної матері. Павза. Тихо. Кроки на східцях наближаються.

"Бачите, я вам уже й двері відчинив. Заходьте. Добрий день. Дякую, дякую. Ви, здається, любите несподіванки. Я приготував вам несподіванку". Павза. "Чого це ви сьогодні такі байдужі і без настрою? Так, слухаю. Все пропало? Абсолютно все? Це так говорите ви, а по-моєму я ще можу поїхати. Так... Анкети, перевірки, перепустки ускладнюють справу, алеж ми всі прагнемо вдосконалення суспільства і любимо кришталево чистих людей, тому гніватись, я думаю, немає чого. От ви знову таки своє! Тоді

дозвольте запитати, за чим ви до мене знову прийшли? Дивуєтесь, що я навмисне не хочу вас розуміти! Мені навіть не хочеться називати вас на ім'я, лише на 'ви'. Чому? А тому, що ви можете існувати лише в множині, що ви відразу все: Турксиб, прикордонники, Палац піонерів, більшовичка. Звичайно, я вас не у всьому розумію, бо ви ультрараціональна матеріалістка. Ні, я вас слухаю, навіть уважно. Ви мене будете вчити? Ви мені читатимете мораль? Мені? Дуже приємно! Вірність, почуття обов'язку, любов, родинна етика, шляхетність — це вічні проблеми, але також матеріал для демагогії. Ось, будь ласка, підійдіть до цих книжок. Ось так. Здається тут. Зараз. Сто сімдесят один. Сто сімдесят три... Є! Будь ласка, читайте. Ні, ні, лише звідси. Читайте вголос. '... що родинні і братні почуття — річ умовна ... родичами можуть бути ті люди, в яких є спільні погляди на сучасність..., а не спільність крові. На цю тему з Танею...' Ага, вже все. Ви спантеличені? Ні? Не говоріть дурниці. Але дивіться, написано: 'шосте доповнене і виправлене видання'. Кажете, що я займаюся агітацією, строю лише дурня і тому вас не здивував. Пробачте, я вас перебив, ви хотіли щось сказати. Цікавлюсь. Ви говорите зворушливо і щиро, але звідки ви взяли, що я з Марією, тобто з вашою дочкою, рано чи пізно маю одружитися. Кажете, така залізна і неблаганна логіка життя. Але тепер є і ось яка логіка, сміливіша і не реакційна. Тільки на цей раз треба читати догоридрига, щоб не інтригувати. Спочатку тут: '... в формі одруження, яке в нас ще, на жаль, існує'. А тепер починаємо звідси:

— Такі дівчата, як ви, дуже рано одружуються.

— Можливо, але я ще не збираюся будувати моє родинне щастя. Особливо у формі одруження, яке в нас ще, на жаль, існує.

— Чудесні слова! Їх завжди почуєш від дівчини ваших років.

"Це так має мислити людина передового комуністичного світу. Що? Чому я не боюся так говорити? А тому не боюся, що ми в кімнаті лише удвох і що я неодмінно разом з Марією їду в Західну Україну, так що від мене ви ніяк не відчепитесь, а на такій близькій відстані не відважиться показати на мені свою революційну пильність. А чому дурниці говорю? Інколи неможливі речі стають легко і дивно доступними. Мені спершу від'їзд теж здавався складною справою. Я мав намір звернутися до директора інституту і прохати відрядження, але на другий день мої університетські товариші ввели мене в склад дослідницької експедиції, яка вивчатиме фолкльор Західної України і Закарпаття про те, як пани і капіталісти експлуатували трудящих. День виїзду вам, думаю, можна міняти, так що легко можете пристосуватися до дня виїзду дослідницької експедиції. Чого ви байдужі, ватяні? Чого я їду? І після такого тероризування мене ви ще відважуєтесь питати, чого я їду? Хочете уточнити, бо на вас

лежить моральна відповідальність за дочку? Дивно. Почекайте, алеж у Радянському Союзі, здається, й до цього часу батьки не відповідають за дітей, а тим більше навпаки. Цікавляться? Краще б тоді уже й не цікавились! А тому, що так написано, і взагалі мусимо користуватися здобутками пролетаріату. Але повертаюся до теми: я не знаю мети вашої візити, але думаю, що в зв'язку з моїм революційним рішенням ви заспокоїтесь і не будете мене більше турбувати. Ви так підозріло дивитесь? Ну, гаразд. Наші основні переговори закінчено. Тепер можна включити репродуктор: '...авали статтю «Москва— колиска світового пролетаріату». Комуністичне вчення в маси. Потім пісня: «На карнавалі, во мраке ночі вы мне шептали: люблю вас очень...»' Не маєте часу на такі розкоші? Добре, але не говоріть, чим ви зайняті. Так ви й досі мало що розумієте? Але запам'ятайте, що тепер так просто відчепитися. Всього найкращого..."

Пішла в відчинені двері. Ця жінка ще зовсім молода. Навіть з першого погляду не віриться, що вона Маріїна мати. Можливо, тому я з нею так вільно поводжуся. І дивно, що за короткий час знайомства стерлись ознаки штучної офіційності у взаємовідносинах.

На столі списані папери, чорновики, вирізки, підкреслення. "Соціалістична Харківщина", "Шевченко і робітничий рух", "Шевченко і Чернишевський", "Шевченко і релігія"... .

8

Люди в Харкові. наче риби, що плавають у каламутній воді. Потрібно великого землетрусу, щоб захитати довголітній радянський традиціоналізм життя. На календарі меншає дат. Багато говорено і бачено. Зударяються характери і принципи, нарастають конфлікти. Було багато потисків рук і усміхів. Знову до Бориса прийшла Марія. "Ти живеш у непоганій кімнаті, Борисе. Борисе, де тепер демонструється 'Большой вальс'? Що з тобою, Борисе, чого ти мовчиш? Ти дійсно віддався науці. Що ти говориш? Повтори ще раз! Дурень! Як тобі не соромно так говорити!? Я можу піти геть. Ну, добре, тоді я мовчатиму".

... "Шевченко і світовий пролетаріат", "Шевченко і релігія". Лише завдяки перемозі трудящих мрії Шевченка стали дійсністю. Радянська влада поставила науку на рейки марксизму.

"Борисе, а чим пояснити..., Борисе, ти слухаєш? Чим пояснюється, що, опираючися довгий час, тепер ти з таким ентузіазмом збираєшся в дорогу?" "Є дві головні причини, з яких..." "Борисе, ти ж не на лекції і не на екзамені". "Не перебивай. З яких оповім одну: найкраща можливість уникнути, як каторги, по

закінченні інституту відрядження в найглухішу провінцію це аспірантура. Я забуваю все, мені стає ніщо непотрібним, коли уявляю той час, як студентська аудиторія слухатиме мене. Ти бачиш, як студенти люблять професора Іванова? Маріє, чого ти так підозріло дивишся? Не перебирай звички своєї матері”.

Несподівано і блискавично Марія злетіла з крісла: ”Ах ти, сволоч! Негідник! Ти забуваєш усе: аспірантура. Це все жалюгідне... Ти думаєш, що ось ці папери щось варті. Я їх ось так, так, це майбутній попіл...”

Під стіл полетіли Борисові зошити, конспекти, вирізки, книжки.

”Ось так, я все це затопчу, спалю”, — випалила Марія і замовкла.

Витворилася драматична павза. В таких випадках треба було робити якісь рухи, щось інакше говорити.

”Ти остання сволоч, Борисе, ти мене дурив. Я тобі практично не допомагала в науці, але чи ти добився б таких успіхів у навчанні без мене. Роля жінки незрима і незламно традиційна. Я була, як мені здається, позитивним контролером твоїх вчинків і кроків. А тепер виявляється, що я насправді була для тебе щось лише на зразок аспірину чи парасольки. Коли було потрібно, ти приходив або відсилав мене геть. Щоб я тебе у себе не бачила перед моїми очима, але я до тебе приходитиму коли захочу, я тебе витягатиму з бібліотеки Короленка, і через мене або без мене тобі не пощасть нічого досягти... Ми в вівторок виїжджаємо, але ти мусиш залишитись у Харкові. Чому? Не питай! Ти будеш у Харкові. І це остаточно. Їдучи, я подарую тобі книжку «Помилка Оноре де Бальзака». З написом. Борисе, як написати? Ти знову говориш дурниці. Я краще напишу: 'Дорогому товаришу і другові'. Що? Даремні й штучні жарти?”

Довго мовчали, потім Борис сказав: ”Ми маємо ще досить часу на все. Маріє, я зараз мушу обов’язково поїхати на вулицю Артема до одного студента, який обіцяв позичити рідкісне видання Шевченка. Я їду, а все інше буде потім”.

9

Останні дні Борис був страшенно заклопотаний. Турбот додавав Сіровий: він прийшов з вимогливим проханням приготувати для нього необхідні лекції. Сіровий через партійну роботу ніколи не мав часу готуватися до лекцій. Деякі лекції йому готував Борис, і за це Сіровий як партієць боронив Бориса від додаткових навантажень і обвинувачень. Марія сказала, що принципово не хоче, щоб Борис теж їхав з нею. (”Ти хотів їхати лише тому, щоб рятувати власну шкіру, бо сьогодні не так легко влаштувати життя

згідно з власним уподобанням”). Тепер людей адміністративно перекидають з місця на місце, звідки на власне бажання дуже тяжко вислизнути. Не видно перспектив, щоб Борис міг вигідно влаштуватися, навіть у Західній Україні. Марія багато продумала про Бориса: його одвертість нерідко буває жорстокою, він сволоч, але під кінець залишається бути добрим. Мати говорить, що її дочка не героїня. Дурна мати! Горький писав, що своїх дітей може любити і курка, але виховати — лише людина. Батькам жилось тихіше, бо вони навчилися вдавати, що задоволені батьківщиною світового пролетаріату. Діти всього цього не творили, у них легко зроджується почуття невдоволення і бунту. Одного колишнього студента відіслали на працю в Лозову, а його дружину десь за двісті кілометрів на Донбас: кажуть, потрібно в інтересах держави.

”Маріє, що ти знову наробила. Тебе ніяк не можна залишати одну в кімнаті. Склади речі і то негайно. Все, як було”. Марія вже другий раз розкидає по кімнаті речі, що їх приготував у дорогу Борис. ”Ну, не підганяй, я ж складаю речі... О, ти, Борисе, навіть маєш светер як ознаку симпатії до... Як тобі не соромно! Я говорю: до республіканської Іспанії. Знаєш, в добу індустріалізації країни я носила плаття з рисунками гайок, коліщат, шрубів, а тепер цигарки ”Но пасаран’ і одяг на еспанський зразок”.

... Маріїна мати гнівається. Вона невдоволена на радянський закон, який забороняє робітникам і службовцям самовільно міняти або залишати працю. Все виправдовується словом ”дисципліна”. Появилася нова постанова, яка зобов’язує карати тих, хто прилюдно матюкатиметься. Безперечно, закони і постанови мають велике виховне значення для країни: не можна ж щотижня перескакувати з заводу на завод, спізнюватись на працю, матюкатися, та ще й на проспекті Сталіна. Сучасна людина цілковито втрачає почуття обов’язку. Радянська молодь найкраща в світі, але не можна допускати її розхристаність. Борис мовчки задумується над таким становищем. Йому здається, що над цим думають мільйони.

... Ми люди культурні, люди державного обов’язку. На кожній ділянці життя стоїмо, як воїни, як прикордонники. Літом урожай не просто збирається, а відбувається ”битва за хліб”. Не будемо гніватись і нарікати, хоч ця велика планета через безконечні шляхи і розмежованість континентів приносить нам багато прикостей. Цього всього не буде, коли на всьому світі трудящі знищать капіталістичний лад. Залишається актуальним гасло: ”Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” Залізничні колії і семафорові вогні, як дороговкази вічного руху вперед. Людей тисячі і мільйони, колись говорили: ”брати і сестри”. Потяги їдуть на захід. Люди їдуть день і ніч, їдуть, щоб потіснити капіталістичний світ, а одночасно і підлататися.

"До побачення!"

Поштамт. Міст на Холодну гору. Від'їхав тролейбус, півколом повертає одинадцята марка трамваю.

Ех, ви, чудні люди країни цементу і сталі. Чого хникаєте? Дивіться прямо, будьте хоч на вигляд суворими, тоді вас зватимуть сучасниками. Хіба погано жити, коли десь далеко є людина, що поїхала і що думає про вас, що може колись повернутися.

Борис ішов від вокзалу тихо і обережно. При вході в інститут намагався проскочити непомітним, але його зупиняє швайцар. Він людина простакувата, всіх бачить і знає, сам у всіх на виду. Швайцар намагається бути доброзичливим. Він сяк-так роз'яснює, що одна нова студентка бажає познайомитися з Борисом. Борис робить незрозумілі, скептичні і сором'язливі рухи і гримаси. "Ну, що, боїтеся?".

Повечоріло зовсім. Великі, буржуазні вікна кидають на двір жовте проміння. В ньому, не віддаляючися від фасади, сновигає, як риба в акваріумі, товариш Тригуб. Так вичікує він деякими вечорами, щоб причепитися до якоїсь студентки і провести її до "Гіганту". Учебні кабінети спорожніли. Подивившись на будівлю інституту, як на єдину свою надію і опору, Борис пішов у напрямку гуртожитків. Ідучи, Борис уявляв, як у цю пору в гуртожитках студентки перших курсів одна в другій переписували любовні і сердечні вірші Єсеніна. Тепер Єсеніна не перевидають, він майже заборонений, бо його твори занепадницькі, а трудящі, перший раз в історії завоювавши політичну владу, є клясою оптимістів.

Далі буде

ПОЕЗІЇ

Емма Андіївська

ПРИЧАЛИ

У ластовинні сутінки. Канал
Пливе і тягне за собою вікна.
І відголоски антрацитні звуку
Колонами лягають в глибину.

Вмирає набережна. Ніч-труна —
Чавунну покришку, хоч поруч око
Стеблиною, бігцем, за чоловіком, —
Не крок — дзвіночки в серці крижані,

У серці, що звиса над світом сонним,
У серці, — о довкілля гнізд осиних! —
Ще мить, ще полиск, — і сама струна, —

Коса на камінь, де у воду ніж,
Що молодик в потойбіч пересунув
І дивиться, — о серце, схаменись!

Канал, вода і відляски осінні.

КРАЄВИД З ВІСЛЮКОВОЮ ГОЛОВОЮ

Сидить сирена на даху
І смикає за віжки півня.
У ринві бульки множать повню:
Вдих, видих — водні реп'яхи.

Сидить сирена на даху,
З долоні їй спливають груші.
У долах тиша в відрах грубша.
Сидить сирена на даху,

Підперши весьвіт калачем.
З ікри навколо кола тчуть, —
Карась вочу, на небі, в місці

(Різниця виміру і місця),
І у сирени із плеча
Віслюк, палаючи, кричить.

СОНЯШНІ ЗАЙЧИКИ

Ця гірkota, в якій стоять дерева,
Поволі гусне в кам'яні стручки.
Між будяками тичку зустріча
Вахлярник-джміль у просвітах рожевих.

Поволі видимається стебло —
Кулясте озеро одне за одним — в бульку.
Повітря подірявлене підбілом,
На кульках полуденного тепла

З закутин їде в шпарки осяйні
(Міняє літо шкуру восени
І голе й босе лежма на угіддях).

Літають білани крізь мозок, груди,
Й не знати вже — це небуття, чи плоть
Вигортує припливи із відплить.

З ЦИКЛУ "БЕРЕГИ Й ЗАТОКИ"

*

Волокнина протоплазми,
Цвіркун, що сидить на місяці.
Молочні держави,
Залізні держави і ті,
Що під водою.
Зелена стежка,
Зелений місяць
І біле око.

*

Не це і не інше. Віддаль.
Ще далі — дзвенить душа
В машині над каналом.
Баржі з мерццями
Пливуть уздовж голосу,
Повз пуп'янки і кору.
На всьому ж бо світі
Жодного причалу.
Перехід. Повернення.
Ще раз і знову.
Довша від води.
Довша від пам'яті.
Плятани спливають

На кордонах держав і століть.
Проміжки часу,
Вужчі від хамелеонового язичка.
І тільки знову й знову
Костриця у власній душі.

*

Залізорудні міста.
Когорти з цикад і мамутів.
Маятником перетяті обличчя.
Мармурові тюльпани прозрінь.
Важко суне потік —
Суцільні базальти душі,
А навколо поріддя мишаче.
Але близько світанок,
І кроки, і тиша, і кроки —
Майже поруч —
І майже, —
Так, на пантері — охляп.

*

Спуск у шахту сумління —
Підводні штольні і бані.
Ці скуштували вже крові, —
Блощиці, гієни, блощиці.
В пам'яті — нетрі, в сумлінні —
Півнячим гребенем смерть.

*

Зборище хортів,
З язиків червоні дерева.
Овоч без назви,
Шкіра — суцільні леза.
Пильнувальники мороку,
Вимірювачі землі й океанів.
Ті, що нищення імперій
Узалежнюють від спалаху
Нової зірки.
Зміна свідомости,
Зміна клітин,
Зміна людського духу.

ІНАВГУРАЦІЙНІ ЗБОРИ

Валтєр Патрік Кінсєлла

— Гляньте на себе, браття! — лементує Гобарт Гримихмара. — Перестаньте хоч на хвилинку дивитися сюди вгору на мене і гляньте на себе. Чи ви коли бачили огиднішу зграю? Виглядаєте напіввиголоднілі, напіводягнені, напівживі!

І далі і далі він — без упину. Таки він нас перетріпав — згори на долину. Ми, вся братва, сидимо в залі Блю-Квілс в Гобіма Кросінг і слухаємо цього типа з Американського індіанського руху про Силу червоношкірих.

Впродовж цілого тижня плякати в головній крамниці і в більярдній у Гобімі, такий великий червоний кулак, що держить смолоскип. І плякат каже, Гобарт Гримихмара, член-засновник Американського індіанського руху, зупиниться в Гобімі під час канадського туру і говоритиме до всіх, хто слухатиме. Вільні датки. Приходьте о восьмій.

Нас всіх прийшло десь лише вісім. Я, Френк і Чарлі Городистовп, Ітен і Руфус Ідъперший, Роберт Койот і там ще пара сидять на тих жовтих дерев'яних стільцях з баскетбольного майданчика, перед сценою, а той Гобарт Гримихмара стоїть там на сцені і говорить так, ніби тут тисяча, а то й дві люда.

— Вже нижче впасти, як ви впали, браття, таки не можна! Ви — знєславлені, обікрадені, зневажені, потоптані ногами державної бюрократії. Ви ніщо!

— Сіласе, ти певний, що цей тип не білий? — Френк питає

Біографічні дані про Кінселлу скупі. Відомо, що він індіанин з племені Крі, живе в Едмонтоні, одержав з Вікторійського університету ступінь бакаляра з красного письменства й готується до магістерського диплома з англійської літератури в Айовській письменницькій майстерні. Дотепер друкувався в канадських журналах і видав дві збірки оповідань: "Dance Me Outside", (1977) і "Scars", (1978).

Стиль його прози своєрідний. Він пише, вживаючи маски напів-письменного оповідача — молодого індіанина Сіласа Ермінскіна, якого, мовляв, спонукав писати учитель англійської мови в школі, де Сілас учиться на механіка. Ці оповідання ніби і є його домашні вправи. Мова Сіласа — це спрощена англійська мова, в якій зникли морфологічні норми (особливо в відмінюванні дієслів та в уживанні займенників), — риса, яку годі відтворити в перекладі.

Цією розповідною манерою авторові вдається з дитячою наївністю

мене. — Я, певно, ніколи не сподівався чути, щоб індіанець другим індіанцем так говорив.

Та Гобарт Гримихмара, зовсім певно, не білий. Він таки навіть не дуже різниться виглядом від нас. Він має довге волосся із зав'язкою на чолі, там ззаду стирчить перо, бавовняна-джинсова вітрівка, брунатні штани, вони на нього трохи завеликі, і тенісові черевики. Та, мабуть, він старший. Може йому аж двадцять п'ять.

Та я б хотів, щоб він говорив до нас сам від себе. А він усе читає, такі маленькі білі картки, які він виймає з кишені вітрівки, так, ніби без них боїться, що може забуде котрусь з тих лайок на нас.

— Є тільки один для вас шлях — це вгору! Моє та братів моїх з Американського індіанського руху завдання, власне, і є допомогти вам вирватися з кайданів, з утиску, з неволі!

Він тут перериває і, мабуть, чекає, аж ми будемо плескати обош.

Всі сидять тихо. Гобарт хвилинку виглядає наче зажурено, а тоді витягає нову картку зі своєї кишені і починає наново.

Тут також два білі парубічки, вони сидять собі окремо ззаду в залі. Коротке волосся, великі м'язи, чисті джинси і джинсові куртки, спортові сорочки, заціплені аж під комір. Вони могли б зовсім добре бути в червоних одностроях і на конях.

— Я брав участь у сутичці під Вундед-Ні, — Гобарт каже. — Я бачив, як червоношкірі брати билися і вмирили там на резервації Оглала під час облоги. Я бачив їхню відвагу, посвяту і сміливість. Чи ви б для своєї резервації зробили те саме? Чи ви б билися і навіть наклали головами за... — і тут він зупиняється і шукає допомоги в своїй білій картці... — резервацію Ермінскін і за ваше місто Гобіму?

Бідний Гобарт Гримихмара! Він робить ту помилку, що і всі. Він думає, як ми тут живемо, то Гобіма — індіанська назва. Нас завжди люди питають, що означає Гобіма по-індіанському. Френк каже їм, що це "країна синіх озер, високих дерев, біжучих потоків,

описати трагедію людей, в яких історія забрала рідне, а не дала чужого. Та автор нікого не засуджує, ані не обвинувачує. Він ніби просто фіксує "денні" події з життя цього наївного хлопчика. Це відомий засіб — своєрідне учуднення дійсності, де автор протиставить уявну реальність (те, що бачить і розуміє герой) справжній дійсності (те, що бачить і знає читач).

Перекладене тут оповідання — саме такого типу. Іронія, гумор, а разом і трагічність ситуації ґрунтуються, власне, на учудненні дійсності.

Хоч цього ніде не сказано, та ясно, що розповідач цих оповідань репрезентує того "типового" індіанця, який знаходить себе між двома світами — білим і червоним — а кінець-кінцем, — ні тут ні там.

Оповідання, взяте з збірки "Dance Me Outside", друкується з дозволу видавництва "Оберон" (Оттава).

Д. Г. С.

з багатьма бізонами, що житимуть так довго, як довго ростиме трава". Тільки він відповідає інакше кожному, що питається. А назву Гобіма дали ті білі, що будували СіПіаР. То прізвище якогось голландського парубчачка, що малював картини таки вже давно колись.

— Ми були завжди смирними, ми вірили й корилися усі і багато років, і бачите, що це нам дало, — Гобарт веде своєї. — Ми найнижчі на тотемі білої людини. Ми мусимо боротися! Ми мусимо палити! Ми мусимо нищити! Чи годитеся зі мною, браття?

І він нам салютує піднесеним кулаком, салютом сили червоношкірих, і трохи клонить голову і знову чекає, щоб ми плескали. Хтось з братви ляснув раз чи два в долоні. Ніби хляпнуто пару мух.

Гобарт Гримихмара сходить із сцени й сідає з нами. Він хоче, щоб ми поставили стільці колом, і ми багато шепочемо. Він пояснює, що ті типи ззаду в залі — з державної поліції, послані спеціально на те, щоб зривати його збори з нами. Вони є з СіАйЕй і слідкують за ним увесь час, і вони тільки тому нічого сьогодні не робили, що нас так мало тут.

Тоді він наближається вже впритул і далі шепоче, але навіть тепер він шепоче, а поглядає на ті білі картки, що в нього в кишені.

— Якщо ви, браття, вірите в свободу для себе і для вашого народу, я хочу, щоб ви створили зразу ж, сьогодні, тут на місці, Братство воїнів Ермінскін. Тут вас мало, але під проводом Американського індіанського руху ви зможете дати себе відчутти в усьому вашому штаті... е-е-провінції... і може навіть у всій країні.

Назва "Братство воїнів Ермінскін" звучить, звісно, добре. Навіть наче здорово добре, і я вже бачу, як я веду військову групу в атаку проти когось, і, мабуть, другі хлопчачи також такдумають, бо ми всі нічого не кажемо щось із хвилину.

— Окей! — каже Гобарт Гримихмара, і він витягає папір, формуляри, щоб виповнювати. Йому доволі трудно повписувати правильні слова на правильні місця, але вкінці він читає:

— Відкриваю інавгураційні збори Гобімського відділу Братства воїнів Ермінскін.

Тоді він витягає ще пару карток і пояснює, як ми будемо виробляти бомби з динаміту, висаджувати поїзди, навіть літаки, і часом державні будинки, наприклад, цю залю, де ми тепер.

— А як ми дістанемо гроші, щоб робити ці бомби і все це дрантя? — питається Руфус Ідперший.

— Можемо напасти й пограбувати поштову карету, — відповідає Френк.

Та в Гобарта більші пляни. Ми повинні вкрати весь цей динаміт і тому подібне, він нам пояснює. Тоді ми повинні грабувати банки і кредитові спілки і викрадати сенаторів та інших

важливих хлопчаків, щоб дістати за них багато грошей викупу і тоді робити більше бомб.

Може це тільки через те, як він говорить, так, ніби він і сам тому не вірить, але це все не здається нам такою вже доброю думкою. Я дивлюся на Ітена Їдпершого, а він зморщив ніс. Як це не подобається Ітеніві, то, значить, це всім нам не подобається. Але ми не хочемо Гобартові Гримихмарі зробити прикрости, бо він здається нам наче добрий хлопець і все ж таки, бач, так далеко їхав, щоб з нами поговорити. То ми стараємося вдавати, ніби ми годимося з тим, що він нам каже. Ми думаємо собі, що вкінці він поїде і ми більше про нього не почуємо.

— Тепер, коли вже заснувалося Братство воїнів Ермінскін, я хочу, щоб ви ще сьогодні щось зробили. Хай малу справу, але, — і він знову дивиться в свої картки, — символічну. Бачите тих поліцаїв, що там сидять ззаду? Отож, їхня машина стоїть перед хатою. Хай охочі підуть і знищать їхню машину.

Френк підносить свою руку і мою також.

— Брат Ермінскін і брат Городистовп беруться добровільно. Ви інші наблизьтеся до мене, і ведім далі наші таємні збори, щоб поліцаї далі слідували за нами. А ви два вдайте, що йдете додому.

Френк і я виходимо з залі. Ідучи повз поліцаїв, ми витягуємося й позіхаємо:

— Але ми стомилися! Прямо додому і до ліжка, — ми кажемо, але поліцаї навіть не поглянуть на нас.

Перед залею стоять тільки три машини. Ми всі приїхали машиною Ітена Їдпершого, вона колись належала моему швагрові. Але він якось лишив її в резервації, як приїхав нас відвідати. Надворі стоїть також побитий шевролет з 1969 року з плитами із Савт-Дакоти. В ньому повно плякатів Сили червоношкірих на задньому сидаку, та ще стоїть новий срібний форд ЛТД, виглядає так ніби щойно виїхав з якогось журналу. Ті поліцаї мусять бути чортячо багаті.

Ми стоїмо і лише поглядаємо на цю машину. Я б не від того, щоб її вкрасти, бо я б дійсно хотів повозити в ній Сейді Одна-Рана, мою любку, і може навіть, якби я був такий спритний, як Ітен, мені б навіть удалося цю машину собі затримати. Мені аніяк не охота її розбивати. Френкові також не дуже хочеться, хоч він і вдає дуже відважного.

Я тільки підбив ногою трохи землі на дверцята.

— Ми мусимо пам'ятати, що це машина тих поліцаїв, — каже Френк.

— Я б хотів, щоб вони дійсно нам... докучали..., щоб ми справді схотіли помститися, — кажу я. — Френку, може ти уяви, що ця

машина належить тому арсіємпістові,* що перебив тобі носа тоді ззаду в поліційному автомобілі.

— Я вже помстився на ньому, Сіласе. Я таки добре заюшив його однострій.

Ми трохи посміялися з того, але Френк визнав, що моя думка добра. Він витягає свого ножа, кілька разів пробує і прорізає одну шину, і випускає з неї повітря.

— Тепер твоя черга, — каже він мені.

— Кого ти ненавидиш, Сіласе?

Я мушу трохи подумати і тоді пригадую собі того типа, що обциганив мене на 50 долярів копись в Америці. Я стою осторонь і б'ю об двері своїм черевиком зі сталевим обкуттям і увяляю собі при тому, що це пика того хлопака, що мене обциганив.

Френк бере камінь і товче по задніх світлах, аж поки вони проломлюються. Я роблю те саме з передніми. Тоді я бачу, що двері не замкнені. Біля будівлі стоїть відро.

— Що як ми поміємо поліцаям їхню машину? — кажу я.

Френк зразу ж зрозумів мене і біжить униз до ставка і вертається з відром, повним болота й води. Він підходить до машини і хлюп це все на передній сидак.

— Гей, треба б помити і задні сидаки, га? — Я починаю дійсно почувати себе добре, біжу аж до ставка. За той час Френк попротинав решту шин. Я повертаюся з відром болота і гепаю його на задні сидіння.

Ми жбурляємо трохи каміння на передню шибу, але, хоч вона трохи надлущується, її важко збити. Та зате наші черевики зі сталевим обкуттям таки добре повгинали двері, і ми без великих труднощів також побили всі лампи в машині. Тоді Френк звів покривку з мотора, і ми повитягали все, що давалося. Тоді ми закриваємо мотор і танцюємо на покривці, аж вона запалася. Ми думали наповнити бак водою, та закрутка на ньому була на ключі. Так ми відірвали вихлопну руру. Тоді ми наставили важіль переключення передач на нейтральний біг і розгойдали машину, щоб вона почала з'їжджати з пагорба. Вона покотилася прямо в ставок, зробила "хлюп" і занурилася до половини.

Дійсно дивно, що все це справило нам таку приємність. Я зміг собі уявити, як приємно було б висадити будинок.

Ми таки дуже горді з себе, коли повертаємося на збори.

— Брате Гобарт, — ми кажемо, — ми завдали першого удару Сили червоношкірих в Алберті.

Він поклепав нас по плечах і сказав, що може з нас ще щось буде.

*RCMP — Королівська канадська кінна поліція.

Брат Гобарт дуже змінює свою балабайку, коли ми вийшли з залі.

— Що ви зробили з моєю машиною? — кричить він.

— А не *те* хіба твоє авто? — ми кажемо і показуємо на шевролет з 1969 року.

— Те належить поліцаям. А мені Американський індіанський рух випозичив новісіньке авто в Калґарі на мою подорож.

— Нам дуже прикро, брате Гобарт — кажемо ми.

Він виглядає так, ніби хтось угостив його в житіт тим великим червоним кулаком, що на його плякатах.

— Агов, Гобарт, — каже один з поліцаїв. — Хочеш присісти з нами? Наша ж кімната зразу біля твоєї в готелі Аліс.

— Мабуть, це буде окей, — каже Гобарт.

— Ходи, — каже другий тип з поліції, — якщо поспішимо то встигнемо перед тим, як закриють бар. Купимо тобі випити.

— Мабуть, і це буде окей, — каже Гобарт.

— Ти хіба здаєш собі справу, що це вже другий раз у цій подорожі так сталося. Ти мусиш їм казати, котра машина *наша*, — каже перший поліцай. — Ми тому і їздимо цією старою шкапою.

— Нам дійсно прикро, брате Гобарт, — ми знову повторюємо.

Тоді ми всі підносимо наші кулаки і салютуємо знаком Сили червоношкірих, а Гобарт Гримихмара сідає на задній сідак шевролета 1969 року.

*Переклав з англійської мови
Данило Гусар Струк*

ХРИСТЯ КОЛЕССА-ГЕРИЧ

Йосип Гошуляк

У суботу 22 липня минулого року в Оттаві відійшла з цього світу Христина Олександрівна Герич, відома у музичному світі як Христя Колесса. Над її могилою на цвинтарі Йорк у Торонто сказано якусь кількість прощальних слів, і ті, що провели Покійну на вічний спочинок — її рідні, знайомі, друзі — розійшлися, несучи в душі смуток, гірке усвідомлення безборонности в обличчі смерті й свідомість того, як неухильно зменшуються лави тих, які колись — ніби зовсім недавно! — були молоді, гарні, щедро обдаровані талантами і, здавалось, забезпечені людською пам'яттю надовго...

Одначе, людська пам'ять, яку ми під час похоронів закликаємо бути вічною, як і все людське, — нетривка. Досі в українській пресі на еміграції не з'явилося нічого докладнішого про життєвий шлях цієї як-не-як видатної постаті в нашому музичному світі. Міркувати над причинами цього — зайво. "Навчіться не дивуватися нічому, коли ви опинилися на еміграції" — радив авторові цих рядків один старий приятель емігрант. Отож, без здивування, але з сумом пишемо ці рядки, цю невеличку згадку, виповнюємо в міру своїх спроможностей ту прогалину, яку лишила в нашому збірному сумлінні ця промовчана смерть Христини Олександрівни.

Народилася вона 15 жовтня 1915 р. у Відні, в родині Олександра Колесси. Обидві дочки професора Колесси, Любка й Христя, з дитинства виростили в атмосфері старого, вибагливого в справах культури Відня, Відня музичних геніїв — Гайдна, Моцарта, Бетговена. Отож, не дивно, що в обох сестер уже в ранньому віці прокинулося жваве зацікавлення музикою, і обидві вони вибирають музичну кар'єру. Семилітньою дівчинкою Христя почала студії в музичній школі Марієтти Геллі. В роках 1924-1927 вона вчиться в Академії музичного мистецтва у Відні; в роках 1927-1930 — у Вищій музичній школі в Кельні; в роках 1931-1933 — в проф. Гуго Беккера в Італії; і в 1937 році знову в нього, вже в Мюнхені.

Засобом вияву свого хисту, свого негасного захоплення музикою, сестри вибрали різні інструменти: старша Любка — фортепіано,

молодша Христя — віолончелю. Вже під час навчання Христя починає виступати в збірних, а також і в самостійних концертах, майже відразу звертаючи на себе увагу музичних критиків, скоряючи музичні аудиторії. Це були тридцяті роки, час віддалений від сьогодні, пам'ять про нього віддзвеніла разом з акордами тієї музики, яка звучала на концертах Христі, але частково збережені рецензії з тих часів магічно відживляють пережите. Це були рецензії українських, польських і німецьких музикознавців на концерти в Відні, Львові, Берліні, Кельні, Інсбруці та інших музичних осередках Європи. В одній з рецензій, на концерт у Львові в 1933 р., рецензентка М. Нижанківська пише:

Христя чарує вже від першого моменту... Від першого тону відчувається надзвичайна скупченість музичної думки і повна гармонія її психіки з душою інструменту і з душою виконуваного твору. Рідко, майже ніколи, не можна струнути такого безмежного віддання себе музиці. Технічні труднощі поборює Христя молодечим поривом самозрозуміло, феноменально легко. Проблеми, перед якими тремтять дорослі грачі-челісти, для неї не існують; техніка — це тільки засіб багатшого вислову,

передачі, ясного, витриманого, кришталюного чистого тону для всього, що гарне й непорочне... Аж трохи лячно стає, де в цієї дівчини береться стільки сили, стільки волі, стільки зрілости думки.

(“Нова хата”, ч. 6, 1933)

У подібному дусі пише в “Новому часі” В. Барвінський:

... невловиме “щось” променює від молодечої ще, а проте так виразної індивідуальності Христі Колесси. І хоч вона ще напівдитина, а проте нема у її гри ні тіні тої “сенсаційности” — невідлучного атрибуту усяких “вундеркіндів”. Там усе таке природне — таке просте, а таке чисте у виразі, як це стрічаємо тільки на вершинах мистецтва.

(“Новий час”, ч. 119, 1933)

Роки додаткових студій у одного з найвідоміших у Європі віолончелістів, проф. Гуго Беккера, спершу в Італії, а згодом у Німеччині, довшують музичну вправність уже видатної на той час челистки. Христя Колесса залюбки виконувала твори романтиків — Брамса, Сен-Санса, Чайковського, але публіку й критику особливо захоплювали її Гайдн і Боккеріні, також Бах і Моцарт. Її виступи в музичних центрах Центральної Європи — в Берліні, Відні, Франкфурті, Вісбадені, Бремені, Кенігсберзі, у Швейцарії й Голляндії, приносять одностайні захоплені відгуки музичних рецензентів. Наведемо лише кілька:

Христя Колесса, сьогодні ледве двадцятилітня, володіє з такою первісною силою своїм важким інструментом, що по її феноменальному розвитку можна очікувати найвищих осягів. Її техніка в найвищому ступені солідна й повна... Її музичне оформлення творів широко розвинене, а загальний вираз її гри пульсує теплою кров'ю життя. Її виступ, в якому ідеальним способом товаришила її сестра, був справжнім тріумфом.

(“Signale für die musikalische Welt”, Берлін, 1936)

Христя Колесса грає з такою привабливістю тону і потягу смичка, з такою легкістю у його веденні, з такою повнотою глибини інтерпретації, з такою надзвичайною самозрозумілістю, що слухач стоїть у подиві, немов перед “музичним чудом”.

(“Bremer Nachrichten”, 1936)

Христя Колесса стала справжньою віртуозкою віолончелі, вона зачарувала слухачів своєю пристрасною одухотвореною музикальністю, своїм великим тоном, своєю певною технікою.

(Вечірній випуск “Deutsche Allgemeine Zeitungs”, Берлін, 1936)

Надзвичайні технічні спроможності... певність лівої руки, що опановує чародійний танець грифів, і тремлоюоче творення тону... Христя Колесса — це справжній музикант.

(“Diligentia”, Gara, 1942)

На початку 1943 року Христя Колесса, вже овіяна славою артистки європейського визнання, приїжджає в Галичину і тут, у Львові, Станиславові та інших містах дає кілька самостійних концертів, а також виступає, як солістка, у симфонічному концерті оркестри Львівського

оперного театру. Про її другий самостійний концерт, що на бажання публіки був повторений у Львові 21 лютого 1943 року, музиколог Василь Витвицький пише:

Слухаючи Христю Колессу після довгої перерви, ми бачимо, а радше чуємо виразно в ній самостійну, наскрізь окреслену мистецьку індивідуальність. У неї і непомилне пам'ятеве опанування і високий ступінь технічної справності — можна налюбуватися прекрасними піаніми її гри, їх дрібною, наче мережаною, шовковою мінливістю. Однак те, що особливо високо ставить у наших очах Христю Колессу як вдумливу й наскрізь музичну натуру, то це ширина скалі, виразовості її гри. Граючи, вона відтворює дух кожного твору, раз у класичному спокої і душевному зрівноваженні, другий раз із буйним молодечим розмахом, ще інший — із правдивою жіночою ніжністю. За кожним разом без тіні чогось силуваного, штучного, а навпаки — наскрізь широко і переконливо... Слухачі, як і на першому концерті, приймали гру нашої віолончелістки і саму її з правдивою ширістю і вдячністю. Годиться згадати, що Христя Колесса призначила весь дохід з цього концерту на Фонд українського студента.

(“Львівські вісті”, 24. II. 1943)

А про участь Христі Колесси в симфонічному концерті, оркестри Львівського оперного театру, що відбувся 2 березня того року, Вас. Барвінський пише так:

Головне зацікавлення слухачів концентрувалося на солістці цього вечора, Христі Колессі, не зважаючи на, а радше завдяки її попереднім двократним самостійним концертам, які пройшли з таким великим успіхом... Надзвичайно прецизна, проте гнучка і податлива на всі такі багаті агонічні нюанси ритміка, непохитна інтонаційна певність як у рухливих переливних гірляндах, так і в стрімголовних скоках поодиноких тонів, філігранні і тонко вирізьблені прикраси і трілери знайшли у виконанні віолончелістки свій найкращий вираз... Знамениту солістку нагородила аудиторія гучними оплесками, як виявом правдивого та широкого захоплення.

(“Львівські вісті”, 4. III. 1943)

Влітку 1943 року Христя Колесса дає ще кілька концертів у Німеччині й Австрії, що, за словами берлінського “Українського вісника” (16. V. 1943), “залишають глибоке враження як у німецькій аудиторії, так і незабутні переживання в українського слухача”.

Потім — розвал Німеччини, розвал музичної і не-музичної Європи, скитальські турботи, родинні клопоти, коли віолончеля мусить відійти на другий плян, і, врешті, виїзд в Канаду.

Тут родина Геричів, що вже складалася з трьох осіб, оселилася спершу в Торонто. Христина Олександрівна присвячує себе педагогічній праці — дає лекції гри на віолончелі для української і не-української молоді, а також, хоч уже рідше, виступає з самостійними концертами — в Торонто, в Детройті, в Нью-Йорку, в Філадельфії,

завжди включаючи в свій в основному класичний репертуар також і українську музику. Про неї пишуть у "Свободі" й "Америці" А. Рудницький, В. Грудин та ін., відзначаючи високу класу її гри та її небуденні заслуги в галузі інструментальної музики. "Наша зірка" — називає її рецензент "Українського Прометей". "Пропагандорка української музики" — пише з нагоди її концерту в малій залі Карнегі філадельфійська "Америка". Про її працю з молоддю неодноразово згадує торонтонська преса. Але шляху до загально-американської чи канадської аудиторії після десятирічної перерви вона вже не проклала.

В 1960-их роках родина Геричів переїжджає до Оттави. Не беручи вже такої активної участі в музичному житті, як давніше, Христина Олександрівна одначе жваво цікавиться всім тим, що відбувається на її улюбленій музичній ниві.

Не пригадую обставин, в яких я познайомився з родиною Геричів. Було це, мабуть, на початку 1950-их років. З того часу це знайомство стало для мене надзвичайно важливим і цінним. Таким воно лишилося на довгі роки.

При вході в їхню хату вже з порога впадала в вічі збірка музичних платівок, що стояли під стінами вітальні. Назустріч виходила, завжди привітна й усміхнена, гостям рада Христина Олександрівна. Спостерігши моє зацікавлення збіркою, розповідала про нові надбання для цієї збірки, а там і про музику — її завжди улюблену тему. І розмова її лилася, як невичерпний срібний потічок невідомого музичного захоплення, слухних зауважень, рідкісних інформацій... Говорили ми багато. Обмінювалися думками про давнішніх і нових мистців, музик-композиторів, виконавців-інструменталістів і вокалістів — про нові напрями в музиці і про багато іншого.

Не забуду тих радісних переживань, що відбивались на обличчі Христини Олександрівни, коли вона, демонструючи на платівках, захоплювалася тим чи тим композитором, виконавцем-вокалістом чи інструменталістом, першорядною симфонічною оркестрою чи диригентом. Прослухавши вибране, Христина Олександрівна аналізувала ті твори, те виконання. І робила це так уміло, що створювалося незатерте враження зразкової лекції музикознавства.

І не забудеться мені ще одне. Христина Олександрівна була строгим критиком і виразником плекання нашої музичної культури на найвищому рівні. І коли про ці справи висловлювалася одверто, то зрозуміло, що це, серед нашої громади, не всім подобалося. Не терпіла вона примітивної аматорщини, яка, за її словами, "аж надто розпанується серед нашого емігрантського буття". У цих розмовах обличчя Христини Олександрівни — Христі Колесси поважило, ставало суворим і засмученим.

Такою я знав, такою і залишається в моїй пам'яті Христина Олександрівна Колесса-Герич. Нехай пам'ять про цього заслуженого мистця-педагога буде в наших серцях незатертою.

Шлях від соборности до «возз'єднання» та перемога всеукраїнської єдности

Василь Гришко

1

Неспроможність українців реально здійснити формально проголошену соборність у перебігу боротьби за державність України в роках 1918-1921, буди однією з причин поразки цієї боротьби, визначила собою також особливий характер наслідків цієї поразки. Власне, найнаочнішим виразом цієї поразки став якраз поділ українських земель аж між чотирма їх окупантами, якими (замість колишніх двох — Росії й Австро-Угорщини) стали Радянська Росія, Польща Чехо-Словаччина й Румунія. Це ще більше, ніж до часів з'єднання українських земель київським актом соборности 22-го січня 1919 р., ускладнило й зробило тяжким дальше змагання українського народу за свою соборну єдність, а тим самим — і за свою державну самостійність.

Великою мірою відповідальним за такий розподіл українських земель, а зокрема — за перехід основних західноукраїнських земель (Галичини й Західної Волині) під владу Польщі, був зокрема псевдоукраїнський уряд керованої російськими більшовиками Української РСР (у той час — СРР, Соціалістичної Радянської Республіки), іменем якої після перемоги над Українською Народною Республікою, Москва вела свою так звану "українську закордонну політику". Не визнаючи київського акту соборности, як і взагалі всіх державницьких актів урядів УНР і ЗУНР, Москва через підлеглий їй уряд Української РСР у 1919-1920 рр., виявляла зацікавлення західноукраїнськими землями лише як територіями, через які пролягав шлях на захід — до таких, розпалюваних тоді московським Комінтерном, вогнищ "світової революції" в Центральній Європі, як Угорщина, Румунія, Австрія, Німеччина, а згодом і Польща, бо туди рвалася тоді російська Червона армія, щоб подати їм свою "руку братньої допомоги". Тому, не лише ігноруючи, а й цілком перекреслюючи справу державного з'єднання українських земель та національної єдности україн-

Перші дві статті В. Гришка з триптиху, присвяченого проблемам української соборности, були вміщені в цьогорічній "Сучасності", ч. 1 і ч. 6. Ред.

ського народу взагалі, очолений тоді московським ставлеником Х. Раковським уряд Української РСР у травні й у червні 1919 р. офіційними нотами прямо пропонував галицькому урядові (тоді вже в формі диктатури Є. Петрушевича) сепаратний зговір ціною галицької зради спільного з УНР українського фронту. Умови цього зговорення мали б бути такі: більшовики, трактуючи Галичину як *окрему від України* військово-політичну силу, мали б надати їй допомогу зброєю та своїм "неутралітетом" супроти неї в її протипольській війні, а за те мали б одержати право переходу більшовицького війська через галицьку територію на з'єднання з комуністичними силами Угорщини й Румунії (див. про це в книзі І. Мазепи "Україна в огні і бурі революції" т. I, стст. 188-191 і т. 2, стст. 13-14).

Такий, можна б сказати — позанаціональний, службовий у стосунку до інтернаціональних цілей більшовицької Москви підхід уряду Української РСР, тобто — керованої з Москви Компартії (більшовиків) України (КПБУ) — до Галичини та Західньої України взагалі найяскравіше виявився тоді, коли в переможний для більшовиків період їхньої війни з Польщею 1920 р. вони в липні-вересні того року тимчасово окупували частину Галичини. Не скориставшись навіть для своїх окупантських цілей фактом наявної на той час формальної сполуки західньоукраїнських земель з наддніпрянськими, що давало б більшовикам підставу для поширення влади Української РСР на зайняті ними галицькі території, вони цього не зробили, а лише створили тимчасовий Галицький Революційний Комітет (Галревком) на чолі з В. Затонським — одним із тих, найвірніших Москві, "більшовиків України", що були давнішими членами лише територіально-української філії *російської* більшовицької партії на Україні. Про цей Галревком (який *неофіційно* називали також "урядом Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР)", а в загальному вжитку — просто "урядом Затонського"), безпосередньо обізнаний з його діяльністю й політикою — колишній керівний діяч розформованої перед тим Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) Н. Гірняк, у своїй мемуарно-документальній праці по події того часу подав ось такі промовисті факти та їх оцінки (тут і скрізь далі, де інакше не вказано, підкреслення мої — В. Г.):

Склад "уряду" Затонського, з погляду національного, був дуже сорокатий; були в ньому українці (галичани), поляки, жида. Відносно урядової мови в галицькій республіці Затонський видав наказ, що окремої урядової мови немає, що всі мови мешканців Галичини — урядові. Сам він, хоч і говорив дуже добре українською мовою, однак в себе урядування проводив російською мовою. Комісаріяти, де сиділи жида й поляки, урядували польською мовою... Затонський був сліпим виконавцем волі Москви...

"Оком і вухом" Галревкому була надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і спекуляцією, на зразок московської ЧК. Її наші люди називали "Галчека"... Вона почала своє урядування арештами "контрреволюційних елементів", між якими найбільше було українців... Виконавчим органом "Галчека" була місцева міліція, що провадила арешти... Відповідальні посади в міліції займали поляки й жиди; українці були рядовими міліціонерами, але й сюди їх приймали тільки на рекомендацію комуністів...

Із того, що робив ревком Затонського в Галичині в військовій справі було видно, що він не мав ніякої державної програми... Коли червоні вступили в наш край, комуністи ширили по селах пропаганду за вступ до "червоної галармії", яка має незабаром організуватись. Але "уряд" Галревкому не видав у цій справі ніякого розпорядження. Уже з цієї одної причини агітація комуністів по наших селах не робила поважного враження. Одначе в деяких селах наші юнаки зголошувалися в ряди галицької армії... Прийнятих відіслано до 47-ї червоної *московської* дивізії...

Большевицькі політичні працівники в Червоній армії дивилися на Галичину як частину Московії. Тому, коли червоні вступили в Тернопіль і їх привітали делегати від міста як визвольників із польського ярма, політпрацівник тієї частини у відповідь на привітання вигукнув: "Да здравствует свободная галицийская Россия!" Як на Наддніпрянській Україні більшовики не дозволяли формувати власних червоних частин, так і в Галичині вони не думали про तुбільну червону армію; їхня агітація на мітингах мала виключно пропагандивний характер, бо ця справа була дуже популярна серед молоді, яка хотіла мати власну армію. Вся галицька армія була обмежена до одного куреня (три сотні по 100 вояків у кожній) зформованого в таборі праці в Ярославлі над Волгою з решток коша [інтернованих там] Українських Січових Стрільців...

Про майбутнє політичне становище Галичини тоді не було ще ясної думки в большевицькому центрі. Тому Затонський чекав інструкцій від уряду РСФСР чи може від Комінтерну... Його становище прояснилося з моменту одержання інструкцій з Москви. А вони були такі: тісно співпрацювати з *польським* радянським урядом, який був уже зформований у Менську, на Білій Русі, й чекав моменту захоплення більшовиками Варшави... На домагання польського Ревкому *Москва погодилася на приєднання до Польщі всієї Галичини*. З цією метою галицький ревком Затонського мав співпрацювати з польським Ревкомом. По одержанні такої інструкції Затонський зразу змінив курс на користь польських комуністів...

Московські більшовики не бажали приєднання Галичини до радянської України, бо висока національна свідомість і дисциплінованість галицького селянина була б небезпечним розсадником духа спротиву серед наддніпрянського населення, яке до того ще саме тоді розгортало масовий повстанчий рух проти червоних окупантів. Ленін, що в листопаді 1914 р. в Цюріху гаряче боронив Галичину проти руїницької політики [російського генерал-губернатора] Бобринського, тепер лаштувався віддати цю землю

польській комуністичній владі. А коли [большевикам] не вдалося перемогти польську армію, Ленін *відступив наш край білій Польщі за ціну замирення...* Як у другій половині 17 ст. в Андрусові, так у 1920 р. в Ризі обидва найближчі сусіди й найлютіші вороги України розривали її живе тіло (Н. Грняк, "Останній акт трагедії Української Галицької Армії", вид. Українського військово-історичного інституту в США, 1959, стст. 239-41, 245-6, 247-8, 253-4).

Таким чином — остаточний акт передання Галичини й частин інших західноукраїнських земель у володіння Польщі був справою військово-політичного торгу з нею Москви та її експозитури — більшовицького уряду Української РСР, іменем якої ці українські землі спочатку 12 жовтня 1920 р., а потім 18 березня 1921 р. — Ризьким договором про закінчення польсько-радянської війни визнано за приналежні Польщі. Цим фактично завершено ряд попередніх актів у цьому напрямі, як от — санкціонування Найвищою Радою держав Антанти в Парижі 25 червня 1919 р. окупації Польщею української Галичини; здійснення Польщею цієї окупації до кінця того року та поширення її також на Волинь і Волинське Полісся шляхом агресії супроти УНР; і, нарешті, — вимушене критичною ситуацією УНР (після капітуляції Галицької армії й уряду ЗУНР перед Денікіном, що означало фактичний відпад їх від соборно-українського фронту) шукання й знайдення урядом УНР порозуміння з Польщею для продовження боротьби проти російсько-більшовицької окупації України ціною визнання наявного на той час польського кордону з УНР.

Звичайно, фактичний крах формально досягнутої в січні 1919 р. соборности України, спричинений сумою всіх згаданих вище чотирьох факторів, що по-різному діяли в цьому напрямі в надто складній і фатальній для української соборности зовнішньополітичній і внутрішньонаціональній ситуації 1919-1920 рр., не дають підстав для зведення головної відповідальности за це до якогось одного з цих факторів. Але фактор тогочасної більшовицької "української політики" Москви з її експозитурою в особі Української РСР набув особливого значення в сумі всіх інших факторів — не тільки тим, що він був останнім і завершальним у їх ряді, але й тим, що він один у той час був послідовно *антинаціональним* у стосунку до України, маючи за свою мету саме недопущення перемоги національної української державности як самостійної цінности, що існує, так би мовити — для себе самої, а не для інших службових цілей. Тому антисоборництво як органічний елемент антисамостійництва більшовицької "української політики", базованої тоді на програмовому антинаціоналізмі клясово-інтернаціоналістичної ідеології "світового комунізму", цілком природно виявлявся в таких торгах *будь-якою* національною територією, як це було в випадку польсько-радян-

ського замирення ціною західноукраїнських земель.

Характеристично, що й сам факт відписання радянським урядом західноукраїнських земель Польщі в офіційній радянській інтерпретації Ризького договору 1921 р. партійними істориками-пропагандистами пояснюється зокрема таким аргументом того часу, як потреба зробити це саме заради полегшення більшовицькій владі на Україні завдання знищення "української націоналістичної контрреволюції", символізованої тоді ім'ям Петлюри. Так, наприклад, у найвідповіднішій офіційним вказівкам монографії з історії цього періоду в Українській РСР про нібито "переможне" для більшовиків завершення польсько-радянської війни Ризьким договором 1921 р. мовиться так:

З метою швидшого замирення, щоб звільнити сили для закінчення боротьби з Врангелем та для ліквідації петлюрівських військ, радянський уряд Росії й України погодився на територіяльні поступки на користь Польщі. При ній залишилися Західня Білорусь, Західня Україна й частина Волині (Ковельський, Луцький, Дубенський, Ровенський, Острозький і Крем'янецький повіти). Знищуючи в особі Петлюри організовану націоналістичну контрреволюцію, ми забезпечуємо цілість радянської влади на Україні і робимо її єдиною надією в очах поневолених робітничих мас Західньої Волині, Східньої Галичини, Угорської (Закарпатської) України (А. Лихолат: "Разгром националистической контрреволюции на Украине 1917-1922 г.", Київ, 1954, ст. 493).

Як видно з останніх рядків цієї цитати про "єдину надію", радянській владі на Україні в дальших плянах більшовицької політики мирного часу призначалась особлива роль чинника революціонізаційного впливу на ті частини українського народу, що залишилися на українських землях під іншими, ніж більшовицька, владами їхніх окупантів. Мався на увазі, звичайно, вплив у напрямі активізації клясової боротьби в дусі комуністичної ідеології. Але скоро виявилось, що вирішальне значення в цій боротьбі матиме саме національно-революційний елемент. Тому довелося більшовикам включити його також у свої зовнішні й внутрішні політичні розрахунки та відповідно до цього провадити далі й своє так зване "національно-державне будівництво" Української РСР.

2

Парадоксальним чином сталося так, що якраз перебування українських земель у післявоєнно-пореволюційний період під чотирма різними окупаціями чужих держав, буди нещасливим наслідком поразки української боротьби 1917-1921 рр. за само-

стійну соборну державність, обернулося на своєрідне "щастя в нещасті"; бо це стало саме тією обставиною, в якій на новому історичному етапі виникли цілком нові і досить надійні шанси та перспективи продовження і успіху цієї боротьби новими силами та в нових формах. Річ у тім, що загострена, але не розв'язана війною й революцією українська проблема двох зруйнованих імперій, перетворившись на чотири національні проблеми в нерозв'язаному вузлі проблем Східньої Європи, набула раптом небувалого досі міжнародного характеру. А її значення в цей час особливо зросло в зв'язку з тим, що в цій частині світу вона опинилася якраз на стику протиставних політичних інтересів двох ворожих один одному — західнього "капіталістичного" і східнього "комуністичного" — ідеологічних світів.

Такий стан речей, ускладнюючи й утруднюючи соборну єдність дій у боротьбі роз'єднаних державними й ідеологічним кордонами українців за спільні національні цілі, відкривав одночасно й такі нові можливості для посилення цієї боротьби та взаємовпливу національних зусиль кожної частини народу в цій розрізненій боротьбі, що в цілому це компенсувало її складність і трудність та навіть надавало й певні переваги в ній. Передусім — стан ідеологічного протиставлення й фактично перманентної, так би мовити, "холодної війни" двох ворожих світів, в одному з яких опинилася більша частина українських земель (отже — Велика Україна), а в другому — всі інші українські землі (Галичина, Західня Волинь, Закарпаття, Буковина й частини інших земель, загалом — Західня Україна), — цей стан змушував ці два світи так чи інакше змагатися за прихильність українців та поширення своїх впливів (і, зрештою, своєї влади) на них. А це змушувало їх іти на певні поступки українським національним прагненням, — звичайно, в своїх політичних інтересах, і вже від самих українців залежало, щоб максимально використати їх в інтересах своєї національної справи. З другого боку — цьому ж сприяло й те, що таке змагання маючи міжнародний характер, робило українську справу об'єктом міжнародної політики, виводячи її зі стану "внутрішньої справи" будь-якої однієї з держав — окупантів українських земель.

Як найбільша з таких держав і з найбільшою частиною українських земель під своїм контролем, Радянська Росія — єдина імперська потуга (та ще й новітнього — революційного типу) серед інших окупантів України — найбільш далекосягло плянувала свою "українську політику" після закріплення свого новоімперського становища 1921 р., враховуючи досвід своїх попередніх помилок, поразок і перемог. Маючи найдосконаліше розроблену ідеологічну та стратегічно-тактичну концепцію у вигляді (достосованої Леніном до її великоімперських інтересів) Марксової теорії

інтернаціонального комунізму, — більшовицька влада цієї імперії, врахувавши зокрема міжнародне значення української проблеми в перспективі дальшої боротьби за поширення на Захід цієї влади та її впливів, пішла на чималі поступки українським національним комуністам (як, так само з подібних мотивів, і національним комуністам інших підвладних їй націй), зробивши їх від 1923 р. формально партнерами в переоформленні імперії на Радянський Союз з формально суверенною Радянською Україною у ньому.

Відтак, надавши українцям досить широку можливість так званого "національно-державного та національно-культурного будівництва" в рамках політики "українізації", Москва — як центр не лише Радянського Союзу, а й Комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну), зробила Радянську Україну на певний час досить зручною формою плекання національно-політичних ілюзій не лише в радянських, а й у західніх українців — під владою Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. Зокрема ж на службу цій меті поставлено закладену ще "урядом Затонського" в тимчасово окупованій більшовиками частині Галичини 1920 р., Комуністичну Партію Західньої України (КПЗУ), яка — за вказівками Комінтерну з Москви та під ідейно-політичною опікою КП(б)У — певний час у 20-ті роки цю свою місію досить успішно виконувала.

Наскільки поважною і широко закроєною була ця політична гра Москви українською картою на західньому відтинку її ідеологічної війни проти "капіталістичного світу", свідчить зокрема спеціальна директивна резолюція щодо "українського питання", схвалена 5-м конгресом Комінтерну в Москві 1924 р. У цій резолюції (яку, до речі, склав керівний діяч Комінтерну й один із керівників КП(б)У та уряду Української РСР — Микола Скрипник) сказано зокрема ось що:

1. *Українське питання є одне з найважливіших національних питань Середньої Європи, якого розв'язання диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині, так і в усіх суміжних країнах.* Конгрес стверджує, що українське питання в Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині творить одно українське питання, що вимагає однакового революційного розв'язання для всіх цих країн.

2. Українська людність анектованих Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією територій є переважно селянська, що терпить жорсткий соціальний гніт, завдяки чому боротьба за національне визволення на цих територіях якнайтісніше зв'язана з боротьбою проти землевласників, капіталістів і урядовців, що створює твердий ґрунт для міцного союзу пролетаріату цих країн в одній боротьбі проти соціального і національного поневолення.

3. Конгрес стверджує, що кличі автономії для Закарпатської України в Чехо-Словаччині, або для Західньої України (Східня

Галичина, Волинь, Підляшшя, Волинське Полісся й Холмщина) в Польщі, або для Басарабії й Буковини в Румунії спрямовані до створення коаліції заможніших прошарувань українського селянства з пануючими класами Чехо-Словаччини, Польщі й Румунії та служать для закріплення економічного й національного поневолення селянської людности цих земель, і тому комуністичні партії повинні їх відкинути.

4. Піддержуючи виставлений комуністичною партією клич боротьби проти анексії Румунією Басарабії та клич державного самовизначення Басарабії, конгрес одночасно визнає конечність проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії клича *об'єднання розірваних імперіалізмом на часті українських земель у Радянську робітничо-селянську республіку*. (Цит. за текстом, поданим у "Додатках" до кн. — М. Скрипник. "Статті й промови", т. II, ч. 2. Харків, 1931, стст. 408-409).

Слід спеціально відзначити ось що: останні (підкреслені в цитованому вище тексті) рядки 4-го пункту резолюції Комінтерну з "українського питання" — це дещо евфемістична версія кінцевої частини цього пункту, де таким способом зашифровано думку, яку в оригінальній редакції цього пункту висловлено прямо. Отож Скрипник, пишучи про цей пункт ним написаної резолюції, в своїй статті "Про укапізм" 1925 р. розшифрував її зміст в оригінальному формулюванні так: "Комінтерн на своєму 5-му конгресі виставив, прийняте тепер усіма компартіями Західньої Європи, гасло — *виділення зі складу Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини українських земель і об'єднання їх з Радянською Україною*". (М. Скрипник — "Статті й промови". Том II, част. 1, Харків, 1929, ст. 66).

Як видно з відповідних присвячених цій темі виступів і публікацій Скрипника, саме таку мету — у формі свого програмового гасла — "відокремлення Західньої України від Польщі і приєднання її до Радянської України" — за Скрипниковою підтримкою, виставила КПЗУ. І коли, наприкінці 1925 р., під тиском польської компартії (КПП), до складу якої (як її автономна територіяльна частина) належала КПЗУ, тодішній голова Комінтерну Г. Зінов'єв настоював, щоб з тактичних міркувань це гасло знято, бо воно (за висловом одного речника ЦК КПП) "відштовхує від нас польського робітника, б'ючи по його національному почутті", то Скрипник (виступаючи, як речник КП(б)У на 2-му з'їзді КПЗУ) знайшов таке діалектичне формулювання висловленої цим гаслом мети, що вона залишилася і в зміненій формі гасла. Діалектика Скрипника була така:

Відкидати це гасло через те, що воно ображає націоналістичні кола Польщі, значило б для нас ставати на націоналістичний шлях... Другий ухил, що був у КПЗУ — це пропагування гасла: самостійно,

незалежно від революційного руху в цілій Польщі, відірвати Західню Україну від Польщі за допомогою збройних сил Союзу (РСР). Це не наша лінія... Наша лінія така: ворога в своїй вітчизні треба повалити своїми силами... Треба всі питання ставити ясно, щоб, коли стоятиме питання прилучення Західньої України до Радянської України, кожен член партії, кожний робітник знав, що тільки спільна акція, спільне переможне повстання в цілій Польщі, перемога соціалістичної революції в Польщі дасть національне визволення, тільки наслідком усього цього прийде це визволення (там же, ч. 1, стст. 84-86).

Щождо самого гасла, то в своєму "Листі до закарпатських робітників і селян з Великої України" 1926 р. Скрипник подав його нове, узагальнене формулювання для західніх українців і під Польщею, і під Чехо-Словакчиною. Вживаючи на означення країн і народів назв їхніх столиць, Скрипник писав:

У вас, товариство, на Закарпатті може існувати лише питання: соціалістичний Харків чи буржуазна Прага, і на це відповідь може бути лише одна: робітничо-селянський Ужгород разом з пролетарською Прагою в боротьбі проти буржуазної Праги за союз із соціалістичним Харковом... Трудяща людність Закарпаття може прийти до Харкова лише через Прагу, разом з робітничо-селянською Прагою... Перед нашими товаришами із Західньої України, що під Польщею... також вставало питання — Харків чи Варшава? Рішення було: *на Харків через Варшаву!*... Кермуйте ваш компас на соціалістичний Харків. Єдняйте ваші сили... (там же, ч.1, стст.168-169)

Очевидна річ, усе це було невід'ємною часткою величезного стратегічно-тактичного плану інтернаціонально-комуністичного формою, але новітньо-імперіялістичного суттю експансіонізму Москви-Комінтерну. І в цьому плані така "українська політика", якої інструментом зроблено підлеглу Москві Радянську Україну з її місцевим комуністичним керівництвом, за задумом кремлівських плянувальників мала служити зовсім не українським, а фактично російським — не конче національним, та все ж досить традиційним — державним, міжнародно-політичним інтересам. Одначе, всупереч задумам московського новоімперського центру, об'єктивно-історичні фактори в цьому випадку таки діяли також на користь і українським національно-державотворчим процесам. Бо вони дуже сприяли розвиткові саме тих підстав і для самостійности, і зокрема — для соборности України, яких відсутність чи слабкість визначила наперед поразку українських самостійницько-соборницьких зусиль в 1917-1921 рр. Конкретніше — у даному випадку згадані об'єктивно-історичні фактори сприяли будівництву передусім *державних форм* національного життя, в яких витворюється й державницька (вірніше перетворюється з етнічно-культурної в державницьку) свідомість нації; а також ці фактори сприяли й постанню всеукраїнської бази *державного*

мислення й діяння шляхом "збирання земель українських" навколо їх метропольного центру як передумови реальної соборності.

В цьому сенсі українські комуністи (не конче "націонал-комуністи"), що керували — з волі й під "верховним командуванням" Москви-Комінтерну — "національно-державним і національно-культурним будівництвом Радянської України" в добу "українізації" й "західньої української політики" 20-х років, не тільки були використовувані, але й самі (одні свідомо, інші — логікою свого становища, а ще інші — навіть і в кар'єристичних інтересах) використовували сприятливу для українських національних цілей кон'юнктуру й своєю працею сприяли здійсненню цих цілей. І незалежно від того, до якої з цих названих категорій українських комуністів належав зокрема Скрипник, він принаймні для цілей української соборності (інших аспектів його діяльності тут не торкаємося) у період своєї чоловічої ролі в Українській РСР (1923-1933), з-посеред усіх діячів у цій ділянці на всіх українських землях у цей період, розгорнув, мабуть, чи не найдинамічнішу, реальну і позитивну працю. Власне, це й був період появи й розвитку, — ба навіть домінування на арені українського життя, — нової історичної форми соборництва — *радянського всеукраїнства*, найтісніше пов'язаного саме з ім'ям Скрипника (а пізніше навіть поборюваного Москвою під назвою "скрипниківщини").

3

Радянське всеукраїнство скрипниківського періоду, звичайно, полягало не тільки в тій "західній українській політиці", що нею (як член Президії Комінтерну від КП(б)У й експерт від "українського" та взагалі "національного питання" серед більшовиків ще з часів Леніна) керував Скрипник, підготовляючи державне об'єднання західньоукраїнських земель з Радянською Україною комуністично-революційним шляхом. Справа передусім у тім, що цю політику Скрипник і цілий ним очолений великий апарат "національного будівництва Радянської України" (де були ще активні тоді й націонал-комуністи — колишні боротьбісти та укапісти) максимально використовували для того, щоб реалізувати ідею всеукраїнства в практиці життя Радянської України, пов'язуючи зокрема національно-культурну ділянку цього життя з цілістю українського життя всіх українських земель і витворюючи справді *всеукраїнську* атмосферу в цьому житті.

До речі, саме в цей період особливого поширення в Радянській Україні набув звичай називати "всеукраїнськими" всі головні державні, політичні, культурні, професійні установи, інституції й акції. Та й своєю функцією вони були також все-

українськими, бо були розраховані на охоплення своїм впливом відповідних сфер життя українського народу не тільки в межах Української РСР, але й скрізь поза її межами, включаючи в себе й фізично людей із усіх українських земель.

Зокрема дуже важливим фактом "національного будівництва Радянської України" скрипниківського періоду була велика й відчутна своїм впливом участь у ньому західніх українців, особливо — галичан. Їх Скрипник настільки широко залучав до праці й керівництва в усіх ділянках очолюваних ним радянських форм українського життя (маючи галичан також за своїх ближчих фахових помічників і дорадників), що потім це "західняцтво" чи пак "галичанофільство" стало навіть одним із головніших звинувачень проти нього, коли 1933 р. прийшов "час розплати" перед Москвою за "націоналістичне гріхопадіння" старого більшовика й фактичного "батька" КП(б)У та Української РСР. Але з погляду реалізації ідеї всеукраїнства цей факт був особливо позитивним, бо витворював практично дух і стиль всеукраїнства, — включно з таким історично значущим його досягненням, як розгорнена й значною мірою зреалізована в скрипниківський період акція творення всеукраїнської *мовної* єдності, що для всеукраїнської національної єдності взагалі має першорядне значення.

Та щирість і послідовність радянського всеукраїнства Скрипника найяскравіше виявлялись у тому, що від самого початку своєї діяльності в ролі речника КП(б)У й уряду Української РСР у керівній верхівці Радянського Союзу, він, застосовуючи засаду всеукраїнства також до українців поза Українською РСР у самому Радянському Союзі, домагався від Москви приєднання до України всіх тих суміжних з нею етнографічно українських територій, що перебували в складі Російської Федерації — РСФСР, а також домагався забезпечення (під опікою Української РСР) національно-культурних (зокрема мовних) прав українців у віддалених від України краях їх поселення — в Росії й інших радянських республіках.

Спеціальну увагу до проблеми українців у межах Російської та інших радянських республік почав виявляти Скрипник від 1923-го року, коли 12-й з'їзд Всесоюзної Компартії більшовиків (ВКПб) схвалив, найліберальнішу за весь час існування цієї партії, програму розв'язання національного питання в щойно переоформленій тоді на Союз РСР пореволюційній Росії. Використовуючи цю, поступливу щодо інших від російської національностей у Союзі, нову більшовицьку національну політику (співтворцем якої, ще тоді за життя Леніна, був також Скрипник), він у своєму виступі на 12-му з'їзді, надрукованому 1923 р. в матеріялах цього з'їзду під заголовком "За здійснення теорії на практиці", вказуючи на конкретні факти й дані статистики, виявив

жалюгідний стан українського національного питання в Російській Федерації; бо там понад 7 мільйонів українців практично позбавлено тих можливостей триматися своєї національності, своєї рідної мови тощо, які теоретично їм там належали. Цю справу він підніс і в опублікованій того ж таки 1923-го року в Україні статті "Проти бухгалтерії в національному питанні", де ігнорування національних потреб українців у Російській Федерації він пов'язав з небезпекою відродженого по революції російського великодержавного шовінізму.

Наступного — 1924-го року питання про становище українців у Російській Федерації піднесли українські націонал-комуністи, що мали тоді в Українській РСР ще свою легальну Українську Комуністичну Партію (УКП), якій саме тоді Комінтерн запропонував саморозв'язатися та влитися в КП(б)У. Вияснюючи свої розходження з КП(б)У в національному питанні, укапісти зокрема вказали на її політичну залежність від Російської компартії (РКП), яка є відповідальною за національну дискримінацію українців у Російській Федерації. А як найпереконливіший факт такої дискримінації вони перед Комінтерном виставили те, що навіть на тих суміжних з Українською РСР територіях у складі РСФСР, де українці є національною більшістю, вони перебувають у становищі дискримінованої національної меншости, тоді як логічною розв'язкою їхньої національної проблеми є приєднання цих територій до Української РСР.

Використовуючи це, Скрипник від імени українських більшовиків домігся в Комінтерні (порядком "боротьби проти укапізму" шляхом позбавлення його речників слухних аргументів щодо непослідовності нової більшовицької національної політики), щоб це питання було розв'язане позитивно — в дусі послідовного застосування засад національно-політичної програми 12-го З'їзду ВКП(б). Наслідком цього була постанова Комінтерну, про яку Скрипник у своїй статті "Про укапізм" з гордістю переможця на початку 1925 р. в органі ЦК КП(б)У "Більшовик" писав:

Якраз на пропозицію більшовиків Комінтерн ухвалив у грудні 1924 р. постанову про УКП, констатувавши, що РКП і СРСР ставлять своїм завданням практично провести в життя *об'єднання України і приєднання до УРСР усіх прилеглих до неї територій РСФСР з українською більшістю її населення.*

Це завдання треба ще проробити, але ми, більшовики, супроти [протилежно до? — В. Г.] партій II Інтернаціоналу, не звикли приймати принципові засади для того, щоб опісля на практиці розмінювати їх на дрібну монету відмовлень і вагань. *Об'єднання всіх українських територій, що прилягають до України, до УСРР — це завдання дня, провести це взяла на себе обов'язок РКП(б) перед лицем цілого Комінтерну.* (М. Скрипник. "Статті й промови". Т. II, ч. 1, ст. 66).

Відразу ж після цього Скрипник розпочав змагання за виконання об'єднувальної постанови Комінтерну про українські території РСФСР, починаючи з мобілізації уваги до цієї справи КП(б)У. Отож на квітневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. він поставив цю справу в площині "боротьби за усунення пережитків колоніального стану України" — знову ж таки, використовуючи аргумент про потребу "бити фактами" тезу укапістів про те, що одним із залишків попереднього стану України як колонії Росії є відсутність в СРСР повного територіального об'єднання українського народу в межах своєї національної республіки. Виступаючи на пленумі з промовою, спрямованою проти російських шовіністів у КП(б)У, під гаслом "зліквідувати люксембургіянство" (тобто — теоретично обґрунтовуване провідною німецькою комуністкою Розою Люксембург негування національного, а зокрема українського питання), Скрипник говорив:

Поza державними межами України на прилеглих до неї територіях РСФСР зосталось кілька мільйонів українських трудящих мас, що не входять до складу України, що їхні національні потреби в галузі мови, школи, преси, культури і, зрештою, в галузі свого будівництва в формі національно-державного об'єднання — не задовольнялося. На цьому саме міцнів і зростав укапізм, цим саме він живився, вказуючи, що український народ по-давньому є в підлеглому стані і йому перешкоджають об'єднатися в єдину національну робітничо-селянську державу.

Чим відповіла наша партія в цілому на цю укапістську проповідь? Постановою, яку провело Політбюро ЦК РКП(б) через Президію виконкому Комінтерну в грудні 1924 р., де *Комінтерн бере до відома, що РКП(б) і КП(б)У проводять прилучення до радянської України всіх прилеглих до України територій, заселених здебільшого українською людністю. Переведенням цієї резолюції в життя комуністична партія остаточно усуває все те, що давало можливість говорити про збереження колоніального стану України та остаточно побивалося укапізм і теоретично, і практично. Переведену в цьому напрямкові роботу треба довести до кінця, поставити це питання перед ЦК РКП(б) і добитися його вирішення* (там же, ст. 75).

Але добиватися вирішення цього питання Скрипникові довелося дуже довго, дуже тяжко і, зрештою, безуспішно. Даремно він у своїй оптимістичній оцінці об'єднувальної постанови Комінтерну 1924 р. твердив, що, мовляв, "більшовики не звикли приймати принципіві засади для того, щоб опісля на практиці розмінювати їх на дрібну монету відмовлень і вагань". Бо, власне, на практиці змагання за проведення в життя цієї постанови — на різних всесоюзних форумах, в усіх урядових і партійних інстанціях СРСР та зокрема РСФСР, протягом шістьох років (1924-1929) Скрипник зустрівся з такою силою різних "відмовлень

і вагань” централістського, великодержавно-шовіністичного апарату більшовицької політбюрократії, що вся ця справа врешті так і не увінчалася жадними практичними успіхами.

Формальні перипетії цієї справи загубилися в хащах радянської офіційної (переважно “засекреченої”) документації, але їх загальний характер не тяжко відтворити з їх фіналу, що знайшов досить промовистий відбиток у пізніших писаннях про це самого Скрипника. Так, в опублікованій 1929 р. його праці “Національне питання в програмі Комінтерну” подано багато важливих відомостей про те, як на 6-му конгресі Комінтерну 1928 р. Скрипник боровся за внесення справи про державне об’єднання раніше поневолених націй у програмові завдання інтернаціонального керівного центру комуністичного руху, настанови якого мали тоді й для російських більшовиків директивну силу. І з цих подробиць видно, що вже тоді вперте настоювання Скрипника на реалізації цієї справи наштовхнулося на такий же впертий опір цьому з боку його російських противників, які мали вирішальний вплив на керівництво Комінтерну (очолюваного тоді вже найбільш російським із керівних російських більшовиків — Н. Бухаріном). Описуючи своє змагання на конгресі (в редакційній програмовій комісії, до якої він належав) за те, щоб у формулюванні тези про національну політику комуністів щодо “колись пригноблених областей”, “окраїн” і “колоній” зазначено, що в даний період метою цієї політики має бути “повна національна незалежність і державне об’єднання” народів цих територій, Скрипник подав зокрема такі подробиці:

Я досить вперто боровся щодо цього питання і, кінець-кінцем, на другому турі редакційному, коли обговорювали цей текст, я вніс таке формулювання: “повна національна незалежність і державне об’єднання колоній і пригноблених народів”. На засіданні редакційної комісії були присутні чотири її члени, бо тов. Молотов був відсутній. Під час голосування за поправку було два голоси (Скрипник і Ленц), а два голоси були проти (тт. Бухарін і Ембер-Дро). (Ленц — представник компартії Німеччини, а Ембер-Дро з Швейцарії — член Виконкому Комінтерну не від компартії Швейцарії, а персонально). Ембер-Дро заявляв мені: “Що властиво має на увазі ваша пропозиція? Чи не те, щоб Комінтерн санкціонував ваші націоналістичні прагнення, щоб до Української РСР приєднано південну частину Курщини і західню частину Вороніжчини, Таганріг і навіть Кубань?” Я відповів: “Я ж ніколи не відмовлюся від цієї вимоги, і Виконком Комінтерну ще 1925 р. визнав, що це входить як завдання радянської влади СРСР — провести постанову Виконкому Комінтерну, ухвалену в зв’язку з ліквідацією УКП. Ембер-Дро сказав, що це ледве чи може бути можливо. Кінець-кінцем, за рівністю голосів, моя пропозиція була відхилена. ... Я на тому не заспокоївся, вносив далі [це] питання, навіть ставив питання — чи виступити

мені на пленумі Комінтерну в цій справі. Але визнано було, що це питання, раз ідеться про СРСР, підлягає обговоренню під час вироблення нової програми ВКП(б), хоч я гадав, що ця думка невірна (там же, том II, част. 2, ст. 193-4).

Звичайно, Ембер-Дро, висловлюючи позицію, яку заступав сам тодішній голова Комінтерну — Бухарін, насправді висловлював *російський* погляд на цю справу. Тому окреслення поняттям "націоналістичні прагнення" змагання Скрипника за програмове санкціонування Комінтерном своєї ж власної постанови з 1924 р. — це було фактично вже передвістям майбутнього звинувачення його Москвою в "націоналістичному ухилі" з неминучими погромницькими наслідками. Проте Скрипник, як про це він і сам писав, — "на тому не заспокоївся" і незабаром після цього поставив уже безпосередньо перед проводом СРСР справу про приєднання етнографічно-українських територій РСФСР до Української РСР дослівно як "чергове питання дня". Зручною нагодою для цього стало те, що на 1929-й рік у Москві заплановано адміністративну реорганізацію так званої "Центральної Чорноземної Области" (ЦЧО) РСФСР, і в зв'язку з цим на початку того року Скрипник опублікував у Харкові спеціально цьому присвячену статтю "Про кордони УРСР", де він писав:

Якраз тепер, коли в Центральнім Чорноземнім Краю ламаються старі адміністративні — губерніяльні й інші кордони, що збереглися взагалі від дореволюційного часу, та йде перебудова їх на нових основах, що визначають загальні підвалини радянського ладу, — саме тепер повинно вжити заходів, щоб за цієї перебудови не закріпити старого, збереженого від дореволюційного часу відокремлення українських територій у цім краю від об'єднаної державної форми загальної території українського народу. В низці інших принципіальних засад, що на них будується адміністративна реорганізація Центрального Чорноземного Краю, треба обміркувати й національне питання. Далі цього питання не можна загаявати, відстрочка розв'язки цього питання з 1925 року до теперішнього моменту дала свої значні шкідливі наслідки ...

Такий стан без сумніву призводить до того, що обслуговування культурних потреб українського населення РСФСР зменшується, і означає на ділі підсилену та поневільну русифікацію ... В Українській РСР провадиться велика і значна [значаща? — В. Г.] робота щодо забезпечення нацменшостей, і це є прикладом для всіх інших Радянських Республік... Але треба визнати, що ми не могли б собі уявити можливості такої впертої, довгої і, треба прямо сказати, бридкої зневаги до інтересів національних меншостей, як то було досі до українського населення протягом довгих років у Курській губернії, на Таганрогщині, на Кубані тощо.

Ніякі економічні міркування, що виходять з погляду зручності зносин, економічних тяжінь і т. ін. не можуть ані в найменшій ступені

виправдати того стану, що є на Курщині та в інших суміжних з УРСР територіях РСФСР з українською більшістю людности... *Треба покінчити з адміністративним і культурним роз'єднанням цих українських територій, суміжних з цілокупною територією УРСР. Питання про приєднання до України суміжних територій РСФСР з українською більшістю населення стоїть як питання чергове, що потребує своєї розв'язки (там же, том II, част. 1, стст. 318-19, 323, 327-8, 329-30).*

Однаке таке рішуче ставлення Скрипником цього питання вже й тоді, 1929-го року — напередодні сталінських тридцятих років, що несли з собою крутий злам у національній політиці Москви в напрямі до централізації й русифікації — було фактично "голосом волаючого в пустелі".

4

Як і в усіх інших аспектах "національно-державного будівництва Радянської України", в справі змагання за здійснення, так би мовити, "радянської соборности" українських земель у межах самого Радянського Союзу важливим елементом була також пов'язаність цієї справи з питанням про всеукраїнську соборність у "західній українській політиці" Москви (та тим самим і Харкова). Саме тому аргументація зі сфери цієї політики відіграла дуже значну роль у обґрунтуванні змагання Скрипника за приєднання до Української РСР суміжних з нею етнографічно українських територій РСФСР. У цьому використовував він зокрема й того-часну теоретичну поставу Сталінін міжнародно-політичного значення "українського національного питання" — в його стосунку до національних проблем західніх країн, включно з проблемами й західньоукраїнських земель. Отож, закінчуючи свою цитовану вище працю "Про кордони УРСР" 1929 р., Скрипник писав:

Тов. Сталін в одній із своїх доповідей зазначив, що переведення правильної національної політики на Україні дає нам революційно-нізуючий вплив щодо пригнічених національностей західніх країн і через те є дуже показове. Треба визнати, що навпаки — НЕ-переведення правильної ленінської національної політики в українським національним питанні дає зброю проти нас, допомагає нашим ворогам, і вони використовують її проти нас... Не відстають від цього й українські націоналісти Західньої України... Ми не можемо в своїй практичній політиці виходити з міркувань, що можуть про нас сказати наші супротивники, але ми повинні передбачити і не припустити, щоб були окремі помилки, ціла низка помилок, — їх, уже як дійсну зброю, використовують проти нас наші вороги. В усякім разі, треба визнати, що неправильна політика [супроти українців] місцевих органів у суміжних з УРСР українських територіях РСФСР

б'є нас, підриває сили правильної ленінської національної політики, що ми її переводимо, та послаблює її революціонізуючий вплив на пригнічені маси Західньої України, Буковини, Басарабії, Закарпатської України тощо. Разом з тим треба відзначити, що в самій УРСР ворожі нам сили, що підіймають голову, використовують усі ці відомі факти курської, кубанської, таганрозької дійсности (там же, стст. 327-28, 329).

Але й ця "сталінська" аргументація Скрипника напередодні сталінських тридцятих років була тоді вже фактично нечинною. Бо в той час Москва зі своїм Комінтерном була заклопотана вже не стільки забезпеченням революціонізаційного впливу її української національної політики на поневолені національності, зокрема — на українців за західніми кордонами СРСР, скільки навпаки — була вона затурбована зростанням небезпеки зворотного, "націоналістичного" впливу з заходу, зокрема — з боку національно-активізованих західніх українців, на щодалі вимогливіших у своїх національних аспіраціях радянських українців, з українськими комуністами включно. А для московських турбот про це (московських — і в Харкові) в той час уже не бракувало підстав.

Звичайно, ні "західній капіталістичний світ" у цілому (бо такого, як політично "цілого", й не існувало), ні його політично найслабші ланки в особах безпосередніх західніх сусідів Української РСР — Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії, що мали під своєю владою західню частину українських земель, — не могли, не були здатні та й не хотіли протиставити ідеологічно комуністичному СРСР бодай щось адекватне його "західній українській політиці" та його дійсним чи лише пропагандивним досягненням у "національно-державному будівництві Радянської України". Тому про якісь успіхи західніх противників СРСР на полі змагання за інакшу, ніж радянська, розв'язку української проблеми, нема що й говорити; бо справді з західнього боку ніякого такого змагання — в розумінні якоїсь цілеспрямованої лінії в цьому питанні, свідомо й послідовно веденої на державно-політичному рівні та в ідейно окресленому вигляді — не було. І все ж таки, коли йдеться про західній *українській* національно-політичний чинник, то в позарадянських умовах західньої частини світу він, навіть і в невільному стані під Польщею, Чехо-Словаччиною й Румунією, (включаючи в себе й складник української політичної еміграції в цих та в інших західніх країнах), до кінця 20-их років виріс у таку ідейно-політичну силу, що сам собою став джерелом небезпечного для Москви (як також, звичайно, й для її українських — ідейно-відданих чи шкурно-запроданих — прислужників) впливу "українського націоналізму".

Річ у тім, що західні українці, не маючи такої державної опіки,

яку мало українське життя в його радянських формах в Українській РСР, на своє "щастя в нещасті", не мали над собою й такого всесильного контролю тоталітарної влади. І вони дуже успішно використовували політичну слабкість і примітивність окупаційних (але все таки незрівняно ліберальніших від більшовицького) режимів держав, під якими вони жили. Фактично вони творили там свої власні легальні й нелегальні форми незалежної від окупантів національно-української духової державности.

У цих формах своєї духової державности, що творили собою своєрідну західноукраїнську цілість, українці Галичини, Західної Волині, Буковини й Закарпаття, разом з українською політичною еміграцією, були — в протиставленні до Радянської України — тією другою, "закордонною" частиною українського світу, в якій творились інші, ніж визначені керованою з Москви комуністичною владою в Радянській Україні, духові, зокрема ж — ідейно-політичні вартості. А тому, що ці "закордонні" українські вартості творилися на Заході з джерел того історичного процесу розвитку української нації, що його в Радянській Україні перервано насильством ідейно чужої й ворожої йому влади, то потяг до тих вартостей, а відтак їхній вплив у Радянській Україні щодалі більше зростав. І це, звичайно, лякало й турбувало Москву.

Зокрема небезпечним для Москви був той факт, що український Захід виявився не тільки несприйнятливим до її концепції "розв'язання українського питання" тим шляхом, яким його, мовляв, "уже розв'язано" в СРСР, але в своїй більшості й негативно наставляв на прямо ворожим їй. Фактично — під кінець 20-х років стало очевидним і в Москві, і в Харкові, що "революціонізувати" Західну Україну через Комінтерн, за допомогою ним керованої КПЗУ, не вдалося і не вдасться. Західноукраїнський революційний рух, щоправда, в ці роки набрав досить великого розмаху й розвинувся в поважну політичну силу, але зовсім не під комуністичним, а під національно-революційним, самостійницько-соборницьким прапором — у формі Української військової організації (УВО) під керівництвом Євгена Коновальця та інших, активних у протибільшовицькій війні УНР 1918-1919 рр. галицьких військовиків із всеукраїнським національним світоглядом. І нарешті — на час 1929 р. цей рух переформувався на яскраво протикомуністичну і, за комінтернівською ідеологічно-політичною класифікацією, — "фашистську", Організацію українських націоналістів (ОУН).

Так само виявилася безплідною й та, культивована з бази "українізаційної" політики уряду й компартії Радянської України, "радянська орієнтація" в Західній Україні, що спочатку мала досить помітні успіхи. В першій половині 20-их років така орієнтація існувала навіть у таборі керівників і прихильників

"буржуазної" (за радянською термінологією) ЗУНР, а також і в колах національно-демократичного руху, що вилонив із себе провідну (знову ж таки "буржуазну") партію Західньої України — Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). А під кінець 20-их років ця орієнтація зійшла на самі лише ізольовані в західньоукраїнському суспільстві невеликі групи та окремі особи, а західньоукраїнська національна демократія загалом визначилася як помірковано-легалістична сила того самого самостійницько-соборницького руху, який з радянського офіційного погляду окреслено поняттям "український буржуазний націоналізм".

І нарешті — навіть і західньоукраїнський комуністичний рух, утілений у КПЗУ та його масовій прибудівці — "Сельроб" (Український селянсько-робітничий соціалістичний союз), — на тлі ставлення до "націоналістичного ухилу" в КП(б)У (узагальненого назвами трьох "-ізмів" — "-щин" від імен таких речників цього явища в Українській РСР, як О. Шумський, М. Хвильовий і М. Волобуев), — у 1927-1928 рр. розколовся, і більшість українців у його "інтернаціональному" (українсько-єврейсько-польському) складі перейшла на націонал-комуністичні позиції, що їх скваліфіковано Комінтерном і КП(б)У як також "націоналістичні" та врешті осуджено як "зраду".

Власне, західньоукраїнська реакція на національно-політичні процеси в Радянській Україні — від націоналістів (УВО-ОУН) та національних демократів (УНДО) до національних комуністів (КПЗУ-Сельробівська більшість) — особливо вразила й насторожила Москву-Комінтерн і промосковську більшість КП(б)У. Насторожила їх зокрема пряма пов'язаність цієї реакції з тими несподіваними для них наслідками, які дала їхня "західня українська політика" з її радянською версією українського соборництва — у формі радянського всеукраїнства. Всеукраїнство як свідомість всенаціональної цілості розділених ідеологічним кордоном частин одного українського світу почало справді стирати цей кордон, і в історично вирішальних проблемах українського буття радянські й позарадянські речники української думки починали говорити спільною мовою. Досить яскраво це виявилось зокрема в паралелізмі й певному взаємовпливі таких явищ, як "хвильовизм" у радянській і "донцовщина" в західній частинах України, як "шумськізм" у КП(б)У і його оборона в КПЗУ та його вплив на західньоукраїнський комуністичний рух, як популяризація цих явищ націоналістичною і національно-демократичною (УНДО) західньоукраїнською пресою тощо.

Сила й значення цих фактів досягли під кінець двадцятих років такого рівня, що Москва зрештою zareагувала на це через КП(б)У й Комінтерн просто таки панічно. В своїх майже гістери-

них тоном політичних заявах з цього приводу вона зінтерпретувала це не менше й не більше, як початок якогось "єдиного фронту" цілого "міжнародного імперіялізму" (в той час — "за проводом англійських капіталістів") у спілці з "українською буржуазією" проти СРСР. Зліпивши своєю (як завжди — повною фантастичних домислів) пропагандою все до купи, вони поєднали в одному ряді з цим і "фашизм" Польщі, і протипольський західноукраїнський націоналістичний рух (названий також "українським фашизмом"), і неприхильне до того руху УНДО, і "націоналістичний ухил" у КП(б)У, і нарешті — "зраду" більшості КПЗУ тощо. А на цьому тлі, як щось таке, що є самозрозуміло негативним і ворожим, зокрема гостро засуджено також, піднесено тоді західноукраїнською пресою, ідею *всеукраїнства*. Ось, наприклад, як звучали тогочасні постанови в цій справі Виконкому Комінтерну та ЦК й ЦКК КП(б)У, що були, звичайно, висловом керівної для них лінії Москви:

Міжнародний імперіялізм, за проводом англійських капіталістів, організує хрестовий похід проти СРСР. Щоб виконати це завдання, імперіялізм зробив ставку на фашистську Польщу. Польський фашизм готується до війни проти СРСР і організує насамперед сили для удару на Радянську Україну. Йому треба забезпечити своє запілля й налагодити близький контакт з українською буржуазією... Це підштовхнуло українську буржуазію, куркулів та їхні політичні партії перейти від опозиції до угоди з польською буржуазією... Зростання української буржуазії, *загострення класової боротьби на Західній Україні підштовхнуло українську буржуазію до агресивних дій проти СРСР. А щоб приховати ці комбінації, вона висунула гасло всеукраїнства, тобто — об'єднання всіх українських земель у самостійну українську буржуазну державу...*

Отже *справжня фізіономія всеукраїнства веде до поневолення всього трудового українського народу під владою української буржуазії, польського і міжнародного фашизму*. Цей політичний злам у поглядах української національної буржуазії зафіксований у постановах такої політичної організації, як УНДО, що стала на шлях українського воєвничого націоналізму проти СРСР... Українська буржуазія... намагаючись поширити свою експлуататорську роботу в масштабі "всеукраїнства"... стала на шлях українського воєвничого фашизму в спілці з фашистською Польщею...

Противенства перехідного періоду, зростання куркульських елементів і міської непівської буржуазії живлять ідеологічне оформлення й українського націоналізму на Радянській Україні. Останнього часу український націоналізм виявився у формі орієнтації всього господарського й культурного процесу України на буржуазний Захід... Ворожі пролетаріятові погляди на розв'язання національного питання мали відгук серед деяких членів КП(б)У (Шумський, Хвильовий), а далі оформилися в КП(б)У у вигляді націоналістичного ухилу... Націоналістичний ухил [у] КП(б)У на Радян-

ській Україні відбився в КПЗУ і його підтримала більшість ЦК КПЗУ... Зміна орієнтації українських буржуазних сил, опозиція в національній справі в КП(б)У і в КПЗУ відбилися й на такій організації, як Сельроб...

Розламівці КПЗУ... стали зрадниками визволення трудящих Західної України... Так само, як український націоналізм на Радянській Україні одержує підтримку серед націоналістичної буржуазії Західної України, так само і націоналістичне збочення в лавах КП(б)У знайшло собі підтримку серед більшості ЦК КПЗУ. ("Будівництво Радянської України". Збірник, вип. I. Харків (ДВУ), 1930, стст. 222-23, 225-7, 253).

Ясно, що таке бачення з погляду Москви справи "всеукраїнства" наприкінці 20-х років означало морально-політичну підготову розгрому його сил, досі підтримуваних порядком "західної української політики". Обернувшись проти інтересів Москви своїм несподіваним для неї боком небезпечного "єдиного фронту" радянської й позарадянської відмін "українського націоналізму", ця політика на порозі 30-их років, у нових міжнародно-політичних калькуляціях підлягала ґрунтовному переглядові й змінам у самій її суті.

5

Тридцять років справді принесли великі й руйнівні зміни в українській політиці Москви взагалі, а в її західному аспекті зокрема. Ці зміни, що були частиною драстичних сталінських змін внутрішньої й зовнішньої радянської політики взагалі, відбувались у формах розгрому й нищення цілих вибудованих у 20-і роки ділянок радянського суспільно-політичного й культурного життя та їх фізичних носіїв. Так протягом першої половини 30-х років розгромлено ціле "національно-державне будівництво Радянської України" з його "українізацією", жертвою чого впали спочатку національно-державницькі кадри України доби творення й оборони УНР, що поставили себе на службу й радянської форми української державности, а потім прийшла черга на націонал-комуністичні і зрештою взагалі на українські — комуністичні й радянські — кадри, нищення яких тривало цілі 30-і роки. З падінням і трагічним фізичним кінцем Скрипника 1933 р. почалася терористична ліквідація "скрипниківщини", що означало також ліквідацію всіх зусиль і здобутків скрипниківської доби (1923-1933) в ділянці реалізації радянської версії української соборности — в її формі плекання всеукраїнства на базі державности Української РСР у межах Радянського Союзу.

Тут не місце на довгу й тяжку історію цього ліквідаційного процесу й переставлення всього українського життя в цей період

на нові, цілком протилежні до скрипниківського десятиріччя рейки. Слід лише підкреслити, що "нові рейки" в українській політиці Москви в цей час цілком чітко визначилися як досить старі рейки традиційно-російської антиукраїнської політики, в якій Москві йшлося передусім про те, щоб ця політику не робили самі українці, а тим більше — в якихось там українських національних інтересах, а щоб було це безпосередньо ділом самої Москви, лише від імени українців та, мірою потреби, за допомогою відповідної категорії з них. Зокрема в цій політиці відновлено традиційно-російське ставлення до західних — "закордонних" українців, особливо ж — галичан, як до найнебезпечнішого (для "українських" інтересів Москви) елементу, від якого центрально-східних, "освоєних" Росією українців належало тримати якнайдалі.

Власне, в процесі антиукраїнського (мовляв, "антинаціоналістичного") терору 30-х років, у його першій (постишевській) фазі (1933-1936) розгорнено, а в другій (ежовській) фазі (1937-1939) завершено таку терористичну "чистку" Української РСР спеціально саме від галичан (та від "західняків" взагалі), що до кінця тридцятих років не залишилося ні одного з них, не перепущеного крізь конвеєри терористичної машини НКВД. І за цей час увесь цвіт політичного, літературного, мистецького й фахового секторів досить численного на той час західноукраїнського складника в українському радянському суспільстві, в тому й передусім наявні на радянському боці керівники й члени КПЗУ, були знищені фізично, переважно за фіктивними звинуваченнями в приналежності до УВО-ОУН чи в зв'язках із чужоземними (переважно — польською або німецькою) розвідками (до речі — часто за провокаційними даними цих розвідок, з якими в цьому антиукраїнському ділі співпрацювало НКВД). Всі організації, установи, видання тощо, які були створені й діяли в Радянській Україні до 1932-33 р. в плані дотогочасної праці для допомоги "визволенню під'яремних земель Західньої України", зліквідовано, а будь-які зв'язки радянських українців із своїми "під'яремними братами" на Заході припинено — навіть і на офіційному, державно-партійному рівні. Завершенням цієї акції став розпуск Комінтерном 1938 р. вже "очищеної" й оновленої після "зради" її більшості в 1927-1928 рр. КПЗУ, яку в цілості запідозрено в тому, що її, мовляв, просякли "ворожі аґентури".

Звичайно, це ніскільки не значило, що сама мета Москви в стосунку до західноукраїнських земель — опанування їх більшовицькою владою та включення їх в СРСР — стала неактуальною. Навпаки, вона, як ніколи досі, стала безпосередньо-прямою метою Москви, тільки вже не в плані підтримуваної з Радянської України визвольної-революційної акції самих українців, а в плані

мілітарно-політичної акції при нагоді вже очікуваної (й підготовлюваної відповідними штабами в Москві) Другої світової війни. І хоч в ідеологічно-пропагандивному жаргоні Москви, що все ще діяла через (перетворений уже на просте знаряддя її міжнародної політики) Комінтерн, і далі кодовим словом на означення її політики завоювання було "визволення", однак справжній задум, що за цим тоді ще приховувався, найкраще вкладався в поняття "возз'єднання".

Як відомо, саме слово "возз'єднання" було скальковане з російського "воссоединение" й увійшло в "ширвжиток" у політичній термінології Радянської України значно пізніше (аж у 1953 р., при нагоді першого святкування так званого "возз'єднання України з Росією"). Але сама суть оригінально-російського поняття "воссоединение", що нерозривно зв'язане з великодержавно-шовіністичною мрією всіх російських царів про "воссоединение "Руси" — в розумінні з'єднання всіх східнослов'янських земель і "племен" у межах російської імперії, — ця суть стала основним елементом "возз'єднувального" задуму Москви напередодні початку Другої світової війни 1939 р. А що "возз'єднувати" з Росією (тобто — з'єднувати знову те, що було раніше з нею чимось єдиним) такі землі, як Галичина, Буковина й Закарпаття, які ніколи до Російської держави не належали, не було історичних підстав, то вихідною точкою в задумах про це став, звичайно, епізод тимчасового проникнення в ці землі російської армії під час Першої світової війни та спроба царської влади "освоїти" ці землі шляхом антиукраїнського терору та політики прискіпленої русифікації. Тільки тепер, плянуючи друге "освоєння" та враховуючи помилки першого, щоб уникнути їх жалюгідних наслідків, Москва все таки призначала в цій справі не абияку ролю досить таки вже "розукраїненій" за час тридцятих років Українській РСР, у якій мали з'єднатися "єдинокровні брати-українці" під "старшобратньою" російською опікою.

Та здійснити це Москві пощастило не в перебігу війни і не шляхом завоювання, а без жадних військових дій, одержавши Галичину й Західню Волинь дослівно в заплату за партнерство з гітлерівською Німеччиною в розв'язанні Другої світової війни шляхом участі в ліквідації нею польської держави в вересні 1939 р. Як на жарт, радянська офіційно-пропагандистська історіографія назвала це "визволенням", хоч ніякого визволення не було, а тільки зміна окупації за спеціальним "договором про дружбу та спільний кордон" між Радянським Союзом і Німеччиною. Таким же чином дісталася під владу Москви й Буковина та інші українські території Румунії, передані нею Радянському Союзові під тиском Німеччини влітку 1940 р.

Так цілком автоматично відбулося приєднання до Радянського Союзу через Москву, а вже з її "ласки" й до Української РСР, основних західньоукраїнських земель, — приєднання, що його пізніше названо "возз'єднанням українського народу в єдиній радянській державі". Нічого спільного з ідеалом "соборности", про яку так мріяли українці обох частин розірваної різними окупаціями України на Сході й на Заході, це "возз'єднання", звичайно, не мало. Це було просто з'єднання під однією та ще й найгіршою окупацією, що принесла з собою, як стало очевидним тепер — через чотири десятиріччя (1939-1979), найнебезпечніші для національної майбутності української нації наслідки — аж до перспективи її знищення московською політикою "злиття в єдиний радянський народ" на російській мовно-культурній та державно-політичній базі.

Та все ж таки — чи серед наслідків цього "возз'єднання" нема чого відзначити нині й такого, що в історичній перспективі дальшої боротьби української нації за своє повноцінне, самостійне державне життя є позитивним її здобутком?

Очевидна річ — таки є. Цим здобутком, осягненим дорогою ціною спільних переживань усіх негативів цієї спільности під одним тягарем найбільшої в сучасному світі імперії — "тюрми народів", є той безсумнівний позитив, що полягає ось у чім: в умовах фіктивної державности України в межах цієї імперії стала незаперечним фактом українського національного життя свідомість реально-конкретного *всеукраїнства*, тобто — *всеукраїнської єдності долі*, що є міцною підставою єдности в боротьбі за перетворення фіктивної державности на державність фактичну. А це, серед наших поразок і втрат, потенційно — не абияка перемога.

ПЕТРО МИКОЛЕНКО

Першого січня 1979 року в Детройті нагло помер майор Петро Лаврінович Миколенко (Байда), найвищий військовим рангом старшина УПА, відзначений Золотим Хрестом Бойової Заслуги, який у 1947 році пробився з рейдовими частинами УПА до Західньої Німеччини. Йому було 58 років. У центрі його життя стоять чотири роки в загонах УПА. Те, що було перед тим, було тільки прологом; роки після 1947 — епілогом.

Сьогодні, після смерти, покійний стає перед нами, не тільки як особа, але як проблема. Проблема ідеологічного й психологічного профілю вчасників визвольної боротьби в Другій світовій війні, що дотепер не знайшла відповідного висвітлення, історичного удокументування і об'єктивної аналізи.

Як побачимо далі, Миколенко розумів вагу документації і в останні роки свого життя активно над нею працював. Але не тоді, коли йшлося про нього самого. Людина дисципліни й виструнчености, він був особливо стриманим і небалакучим в особистих справах. Учасник УПА Іван Дмитрик оповідає, як

під час зустрічі на Світовому Конгресі Вільних Українців 1978 р. у готелі Американа в Нью-Йорку на гутірці в кімнаті Петра Потічного майор поділився інформаціями про свою діяльність у видаванні "Літопису УПА" і закликав присутніх писати спогади з боротьби УПА, але при тому просив не згадувати його, не хвалити і не підвищувати; він запевнив усіх, що про себе самого він готує власний спогад на підставі записок, денника та документів, що вдалося йому перевезти на Захід.

І в самій УПА він уважав себе — і послідовно так тримався — за представника командного складу УПА, який є фронтовим військовиком та патріотом, але не політиком. Відповідно, він не втручався в світоглядові або віроісповідні сперечення, йому незрозумілі були партійні розбіжності. Не тому, що він своїх поглядів не мав. Він умів бути самостійним у вчинках. Але це виявлялося рідко і саме в учинках, не в словах. Приміром, як згадує стрілець Чабан з Охоронного відділу СБ надрайонового провідника Потапа, Байда в селах Ямна Горішня і Долішня та в інших селах Бірчанщини дозволив місцевим селянам, щоб запобігти репресіям поляків, брати участь у голосуванні, дарма що місцевий провід це тоді забороняв.

Через цю стриманість і мовчазність про діяльність Миколенка в

роки УПА й пізніше відомо тільки те, що повідають документи й сучасники, а час до 1943 р. в його житті — це майже суцільна біла пляма.

Знаємо, що Петро Миколенко народився 20 лютого 1921 року на Полтавщині в родині, як переказують, нащадків запорізьких козаків, де жили старі перекази й нова влада не користалася симпатіями. Пізніше його батьки намагалися чинити опір колективізації. Миколенко скінчив початкову та середню школу у своєму селі. Його цікавила технологія кераміки, і він вступив у технікум. Але технікуму він не закінчив: його приділено до старшинської школи.

Німецько-російська війна в 1941-ому році застала його в Червоній армії в ранзі лейтенанта. У перебігу поспішного відступу радянської армії Миколенко опинився по німецькому боці фронту й переховувався в околиці рідного села. Згодом, коли німці почали мобілізувати колишніх радянських вояків, вони призначили його в ранзі лейтенанта командиром однієї частини, яку перекинули на західні українські землі. Там Миколенко, за допомогою колег і брата, нав'язав контакт з місцевими відділами УПА — і в певний момент перейшов з малою групою українців у лави УПА. Перехід з німецького до повстанського війська не був легкий — німці схопили й розстріляли понад 100 вояків з групи Миколенка. Ті вояки, яким вдалося перейти до УПА, стали основою сотні "східняків" (про що далі).

Від 1943 до 1944 року Байда-Миколенко воював малими підвідділами повстанців проти німецьких окупантів у Карпатах, брав участь у засідках і наступах на ворожі осередки. У липні 1944 р. Байді випало бути учасником охоронних відділів Першого Великого збору Української Головної Визвольної Ради.

Того ж літа Байда дістав доручення від командира Дзвінчука зорганізувати в Стрийщині-Дрогобиччині сотню з колишніх вояків Червоної армії. Протягом кількох тижнів він оформив сотню в числі 220 вояків. Відділ рекрутувався з вояків, які походили з осередків і східних українських земель, тому популярно звали його сотнею "східняків". Інші сотні УПА, які воювали в тій околиці, в своєму складі мали приблизно 75-80 відсотків вояків з довколишніх сіл, а решта, головне командний склад, рекрутувалася з різних теренів.

Великим позитивом для Байди було те, що в своєму відділі він мав вояків, які пройшли червоноармійський вишкіл і тому були добре обізнані на більшовицькій тактиці. Зате сотенний мав великі труднощі з перевіркою своїх рекрутів. Більшовики намагалися розбити й розсадити відділи УПА не тільки прямими військовими наступами, але також різними провокаціями зсередини, засилаючи своїх агентів. Їм не було легко це реалізувати в відділах, де вояки здебільшого знали один одного з дому, далеко зручніше було підсунути своїх агентів під маскою дезертирів з Червоної армії.

Сотенний Байда, знавши підступні методи НКВД-МВД, зорганізував у своєму загоні відповідну безпеку — контррозвідку. Багато допоміг йому його молодший брат Олексій Миколенко-Самостійний. Він був вояком у сотні Байди, і нікому в відділі не було відомо про те, що він — брат командира. Завдяки вірним друзям і братові, Миколенкові ще під час німецької окупації вдалося розкрити агентурну групу, яка готувала замах на командира і його старшин.

До вересня 1944 року Байда діяв своїм відділом окремішно, як і всі інші відділи в тому терені, а саме сотні Ничая, Громенка, Чорного й Кармелюка. Він — йому було 23 роки — уже тоді здобув великий авто-

ритет серед рівних і підлеглих. Один з бійців згадує його такими словами: "Сотенний Байда дуже молоденький, з вигляду дуже скромний, блондин, малий на зріст і шуплий, енергійний військовик, при подаванні руки спритно стукає закаблуками своїх чобіг і стає на струнко. У нього голос тихий але серйозний, мова гостра й коротка, він не розтягає слів, говорить втято-коротко, але ясно й зрозуміло".

15-ого вересня 1944 р. командування УПА-Захід видало наказ усім сотням, що діяли на Західній Лемківщині та Східній Бойківщині на час проходження фронту підпорядкуватися Ренові (Василеві Мізерному). Від того дня сотня Байди ввійшла до складу загону цього командира.

Саме тоді мені вперше довелося зустріти Байду-Миколенка, про якого я вже багато чув. У той час я виконував функцію курінного лікаря в курені Рена. Новозорганізований курінь проходив військовий вишкіл у лісах Букового Берда на захід від Турки в околицях сіл Волосате-Ветлина-Ступосяни. 25-ого вересня 1944 р. Рен скликав на наради штабу всіх сотенних. Тут був і сотенний Байда-Миколенко. Він зразу справив на мене враження скромної людини, досвідченого й здібного старшини. Під час нарад його завваги були до речі й виявляли його обізнаність з тактикою регулярної та партизанської боротьби.

Того таки дня загін УПА в складі понад дві тисячі вояків вирушив з лісового масиву Букового Берда в напрямі до німецько-більшовицької фронтової лінії, щоб пробитися в більшовицьке заплілля.

Миколенко, як і його вояки, був цілком свідомий того, в яких важких обставинах відділам УПА доведеться воювати в більшовицькому запліллі. Він став одним з найближчих дорадників Рена і був присутній на всіх важливих нарадах штабу, де служив своїми порадами, часто стримуючи деяких загонистих старшин від непродуманих кроків.

Після вдалого маневрування загону через німецько-більшовицькі фронтові лінії в лісах околиць Турка-Лавочне загін Рена опинився в більшовицькому запліллі. Тепер Рен поділив свій загін на два курені. Над одним куренем перебрав команду він сам, а другий курінь очолив Євген. У склад куреня Рена ввійшли сотні: Байди, Бурлаки, Веселого та Ничая. Сотенний Байда-Миколенко в складі куреня Рена порейдував на Станіславівщину — теперішню Івано-Франківську область.

Сотня Байди взяла участь у численних рейдах, боях і засідках проти більшовиків. До найважливіших її воєнних дій належали наступ на Перегінсько та бій під Сторонною.

Наступ сотень куреня Рена на осередки НКВД, органи Команди та Міліції в Перегінську на південний захід від Станіславова відбувся вночі з 17 на 18 жовтня 1944 р. Командир Байда мав доручення напасти на більшовицькі центри в містечку. Завдяки вмільй команді сотенного та досвідові його загартованих у боях бійців це важке завдання вдалося виконати з малими втратами для загонів УПА. Коли спалахнули вуличні бої, в яких вояки обох сторін вимішалися між хатами й

загородами, вживання російської мови та знання червоноармійської термінології спричинили таке замішання серед більшовиків, що ще довго після відходу повстанських відділів більшовики перестрілювалися між собою.

Бій сотень Байди та Бурлаки з спецвідділами МВД під Сторонною на Самбірщині відбувся 17 листопада 1944 року. Більшовицькі частини оточили сотню Байди на квартируванні в лісі, в порожній лісничівці. Швидка орієнтація Байди, його досвідчене командування, очайдушна відвага його вояків та допомога сотні Бурлаки, дали змогу відділові Байди прорватися з оточення переважаючих сил ворога. У бою загинуло шістнадцять вояків, і весь табір дістався в руки більшовиків, але найважливіше було, що відділ прорвав вороже коло.

Після бою під Сторонною курінь Рена розчленувався, щоб безпечніше діяти окремими сотнями. Ворожі наступи на відділи УПА постійно посилювалися, Байді доводилося зводити часті бої з відділами МВД.

На весні 1945 року Байда-Миколенко поважно захворів на нирки та був змушений залишити свою сотню і податися на лікування. Виснажений хворобою, важкою зимою та частими боями, він перейшов на захід від так званої лінії Керзона, в околиці сіл Волосате — Царинське — Тарнава, терени віддані більшовиками під окупацію Польщі, де крився санітарний пункт УПА.

Про подорож до цього пункту, який вояки називали шпиталькою, згадує І. Дмитрик:

Шпиталька була схована під самим верхом хребта головної гори Хриштої між селами Колотниці-Губне і Рябе. Треба було перейти великий шмат дороги, перетяти залізницю, битий шлях і річку Ославу. До шпитальки нікого не пускали, крім тих, що її будували, щоб тримати місце в суворій конспірації. У нашій чоті не було нікого, крім мене, хто знав би дорогу (я працював при будові), тож довелося мені провадити на коні командира Байду. Більшу охорону ми мали до села Душатин, звідти треба було пробиватися до місця шпитальки мені самому. Командир Байда був дуже хворий, напівмертвий, його вигляд страшний, увесь висохлий, блідий, зовсім без сил. Треба було підносити його на коня і прив'язувати, щоб не впав. Дорога від Душатина була вкрай невідгідна, бо вибиралося найнепрístupніший терен, щоб оминати всякі несподіванки з ворогом, а також щоб і повстанці не зустріли. Під час подорожі командир ледве чутним голосом звернувся до мене: — Друже Дрогомире! Якби наскочив на нас ворог... якщо, я себе не застрелю, не дайте мене взяти живому — застрельте мене!... Зробіть те саме з собою!... Щоб ворогові не зрадити нашої шпитальки!... — Я мовчки прирік Байді, що так і вчиню. На місце криївки ми дісталися щасливо, я дав умовлений знак, щоб віддати командира під опіку в руки лікарів та медсестер.

Після підлікування та короткого відпочинку, командування УПА призначило Байду-Миколенка на вищий пост. У наступі на Бірчу 6

січня 1946 року загинув курінний полковник Коник, і на його місце в березні 1946 року відряджено Байду. Він став курінним сотень Бурлаки, Громенка, Ластівки та Крилача в Перемищині. Одночасно Байда-Миколенко перебрав функцію заступника командира тактичного відтинку "Лемко".

Свої нові обов'язки небіжчик виконував удало, виявляючи свій військовий хист та вміння дружньої співпраці з підпорядкованими йому старшинами. Він не давав відчуті своїм підвладним своєї вишости, не любив хвалитися, ба навіть багато говорити, був завжди товариський, приязно ставився до кожного вояка, але, де треба, вимагав суворої військової дисципліни.

Однією з основних форм дії УПА тоді були рейди. Рейди на терени сусідніх народів мали на меті спопуляризувати українські визвольні ідеї, познайомити ближче ці народи з нашою боротьбою. До таких рейдів належав між іншими успішний рейд Підкарпатського куреня під командуванням Прута 1945 року на територію Словаччини. Весною 1946 р. відбувся другий рейд на Словаччину під командуванням Мирона. Командування УПА плянувало великий рейд відділів УПА на Чехо-Словаччину в 1947-ому році. Цим разом, відділи УПА мали завдання перейти через усю Чехо-Словаччину аж до західної зони Німеччини. Участь у цьому рейді мали взяти сотні з куреня Байди. Командир у порозумінні з вищою командою розробляв плян рейду. Одначе події обернулися не так, як передбачувано. У 1947-ому році більшовицькі, польські та чехо-словацькі війська підготували спільний наступ на відділи УПА Закерзоння. Через це рейд відділів УПА на захід не відбувся так, як пляновано. Крім сотень, які мали взяти участь у цьому рейді, тепер вирушили на захід також інші відділи, підвідділи та менші бойові одиниці.

З куреня Байди подалися рейдом на захід сотні Громенка та Бурлаки. Сотні Крилача та Ластівки були розбиті ворогом ще на території Польщі, вояки розбитих сотень долучилися до інших відділів. Рейд на захід почала в червні 1947 року сотня Громенка з лісів Хрищатої біля Команчі на Лемківщині, а Байда ще залишився в Карпатах, щоб нав'язати контакт з командиром тактичного відтинку — Реном. Крім того Миколенко, конче хотів ще побачити свого молодшого брата — Олексія-Самостійного, який був в охороні Рена. Миколенко весь час турбувався долею Олексія. В обставинах повстанської боротьби йому було не легко виконувати роль опікуна для підлітка-брата. Коли Байді довелося перейти на пост курінного в Перемищині, він звернувся до Рена-Мізерного з проханням, щоб той узяв його брата до своєї охорони. Рен призначив Самостійного до своєї охоронної частини і приобіцяв Байді, що буде опікуватися ним, як своїм рідним сином. Коли в червні 1947 року Байда опинився в Карпатах, він мав надію, що при зустрічі з Реном буде мати нагоду зустрітись з братом. На жаль,

Байді не вдалося нав'язати зв'язку з Реном. Населення Лемківщини вже було виселене до Західньої Польщі, а села були заблюковані ворожим військом. Так сталося, що Петро Миколенко вже не зустрів Олексія: після виселення населення з Лемківщини і відходу відділів на захід Рен перейшов з Лемківщини в УРСР, щоб нав'язати контакт з командуванням УПА, з ним відійшов і Олексій.

Період діяльності майора Байди-Миколенка на посту заступника командира тактичного відтинку й курінного відділів УПА в Перемищині описуваний багато разів у звітах, спогадах учасників та архівних документах. Характеристику курінного Байди як військового старшини і товариша зброї змальовує сотник Громенко у книжці спогадів "У великому рейді" (Мюнхен, видавництво "До зброї", 1956); у спогадах вояків УПА, в яких описані бойові дії сотень Перемищини, часто натрапляємо на згадку про Байду. Зокрема події того часу докладно описує М. Озимко-Залізник у статті "Виселення українців і боротьба УПА" ("Вісті комбатанта", 1966, 4-5).

Про діяльність майора Байди на пості курінного та заступника командира тактичного відтинку зустрічаємо згадки також у численних польських комуністичних виданнях Міністерства народної оборони в Варшаві, які описують боротьбу УПА на терені Польщі. Назвемо кілька з них: А. Б. Щесняк, В. З. Шота, "Droga do nikąd" (1973); Генрик Домінічак, "Wojska ochrony pogranicza w latach 1945-1948" (1971); Станіслав Мисьлінський, "Strzały pod Cisną" (1971); Альфонс Філяр, "Gdy umilkły działa" (1972); Ян Гергард, "Łuny w Bieszczadach" (1974).

У серпні 1947 року майор Байда вирушив рейдом у напрямі Західньої Німеччини. Там він був інтернований у Дегендорфі, в місцевості, де вже перебувала сотня Громенка та інші менші групи, що прибули на Захід. Як найвищий функцією старшина УПА в Дегендорфі, Байда автоматично очолив усіх прибулих вояків; американське військово-командування трактувало його як військового старшину з усіма офіцерськими привілеями. Після звільнення з інтернування Миколенко проживав у Регенсбурзі, а потім у Мюнхені. Увесь час свого перебування в Німеччині він очолював і репрезентував прибулих вояків як командир рейдових частин УПА і входив до складу Місії УПА при Закордонному представництві УГВР, виконуючи функції керівника персонального відділу, а в 1948-1950 рр. був теж заступником шефа Місії УПА закордоном.

У 1951-ому році Петро Миколенко переїхав до США. Тут він круто змінив триб свого життя. Він не став одним з еміграційних політиків чи "політиків".

Людина амбітна, працьовита й витривала в своїх рішеннях, він уважав, що на еміграції колишні вояки УПА свої рушніці повинні заступити наукою, професійним знанням і осягненням чільних позицій не тільки в українському світі, але також у країнах свого поселення.

Ще в Німеччині Миколенко відновив свої політехнічні студії.

Прибувши до Америки, він став на працю креслярем, а при тому студював інженерію в Вейнському університеті в Детройті. У 1960 році він одержав ступінь бакалавра механічної інженерії, а згодом, одержавши диплом, дістав працю інженера в відомій автомобільній компанії General Motors. Наполегливою працею та здібностями винахідника він вибився на посаду старшого інженера, нові удосконалення в виробництві авт він завершив трьома патентами.

У приватному житті Петро Лаврінович заклав свою родину, одружившись з Вірою Присяжнюк. Він подбав за те, щоб його діти здобули високу освіту в американських університетах і щоб вони здобули ґрунтовне знання про Україну.

При всьому цьому Миколенко зберіг вірність своєму минулому років УПА. За його ініціативою організується Станиця кол. вояків УПА в Детройті. 1955 року він стає головою Об'єднання кол. вояків УПА в США. Від того часу він був постійно активним в цьому об'єднанні, де його тричі обирали головою Головної управи. Він був членом ЗП УГВР, членом Секретаріату СКВУ, а далі членом редакційної колегії "Літопису УПА". Цій останній праці він присвятив особливу увагу й свій вільний від праці час. Він хотів, щоб колишні вояки задокументували для історії події, пережиті ними під час боротьби в лавах УПА.

"Літопис УПА" започатковано на 10-ому загальному з'їзді Об'єднання кол. вояків УПА в Діброві біля Детройту, в вересні 1973 року. Початки не були легкі. Треба було підшукати людей, здатних повести редакційну і адміністративну роботу. Попри хвороби (інфаркт 1962 р., хронічна хвороба нирок, чотири поважні операції) і кількаразове перебування в лікарні, небіжчик увесь час активно працював у творенні "Літопису". Десятки телефонних розмов, багато листів, закликів, інструкцій, анкетних листів, включно з точно розробленим запитником, як писати спогади, на 45 сторінок машинопису, що його він опрацював особисто. З гордістю і радістю зустрів Миколенко ще до кінця своєї каденції як голови об'єднання віддачу до друку першого збірника "Літопису УПА". Але і після закінчення головування він далі ретельно працював над розбудовою видавництва "Літопису" як член редакційної колегії. Десятки записок та архівних матеріалів у руках майора Миколенка були в підготові до наступних томів "Літопису".

Трудно недобачити в Миколенкові риси нової української людини, яку радянський режим не зломив, а загартував на опанування життя, на реалізацію власної особистості в жорстокому змаганні за свободу своєї батьківщини, і то людини видатної.

М. Р. Г.

НА СУЧАСНІЙ ХАРКІВЩИНІ

Валентина Федоренко

1974 року я закінчила відділ російської мови та літератури філологічного факультету Харківського університету. Крім російського відділу, на цьому факультеті був відділ української мови та літератури, а також відділ математичної лінгвістики. На факультеті навчалися близько двохсот студентів, а точніше — студенток. Давно минули часи, коли Харківський університет, харківська філологічна школа своїм високим рівнем викладання притягали тих, хто вирішив присвятити життя літературній праці, філології, мовознавству. Основна мета філологічного факультету за нашого часу — готувати вчителів мови та літератури, а ця праця приваблює майже виключно дівчат. Юнаків, які вирішили б присвятити себе невдячній праці в радянській школі, було не густо.

Серед тих, кого приймають до університету "на загальних умовах", перевагу віддають сільській молоді. Причина дуже проста: менше проблем із "розподілом" дипломованих фахівців на роботу до села; звідкіля, мовляв, вийшов, туди й повертайся. Особливо виразно цю тенденцію можна простежити на українському відділі, бо ті, кого приймали поза "загальними умовами" (діти партійних і кагебівських працівників та всіх, хто має "блат") віддавали перевагу російському відділові, залишаючи місце на українському сільській молоді, яка без "блату".

Загальний рівень викладання в університеті (так само, як і в радянській школі) дуже невисокий. Якби раптом серед студентів з'явилася якась дуже видатна особистість, це сталося б не завдяки університетові, а навпаки — через недогляд університетського начальства. Можна з певністю зауважити, що загальний

*Валентина Федоренко народилася 1952 року в Сумах. З 1969 до 1974 року навчалася в Харківському університеті. Одружилася з євреєм, емігрувала до Ізраїлю, де живе нині. З 1976 року — докторантка Єврейського університету в Єрусалимі, де пише українською мовою дисертацію на тему "Творчість і трагедія Миколи Хвильового".

інтелектуальний рівень на українському відділі ще нижчий, ніж на російському. Основна тому причина — рівень викладання в сільській школі. Те, що хоч трохи виходило поза шкільну програму, відомості, що їх можна одержати в міській родині, в міській бібліотеці, які бодай трошки виходили за межі "загально-радянської" освіти, дівчатам із села були зовсім невідомі. Імена Кафки, Сартра, Пруста вони вперше почули наприкінці своїх університетських студій, у короткому огляді різного роду ворожих радянському світоглядові "ізмів". Те саме стосується до загального уявлення про сучасний стан літератури, мистецтва, суспільного життя. Бажання аналізувати навколишню дійсність і власним розумом осягати правду життя — майже цілковито відсутне. Інформація типу "радянська влада — найсправедливіша", "Солженіцин — запроданець Заходу" або "все радянське — найкраще в світі" — сприймалася на віру й не так, щоб уже зовсім не викликала сумніву, а просто не перемагала розумової інертності.

Я навмисне підкреслюю, що на українському відділі була молодь з українського села, тобто — молоді українці. На російському відділі також було багато українців, але всі вони навчалися в російській школі, в родині розмовляли по-російськи. Українськими залишилися лише прізвища, але якогось бодай найменшого нахилу до української культури, мови, літератури вони не виявляли, бо були цілком зрусифіковані.

Щодо адміністрації університету, то вона була задоволена з загального рівня на українському відділі, бо готувати майбутніх діячів української культури аж ніяк не було завданням університету. А "ліпити" звичайних учителів для сільських шкіл можна і з найпростішого матеріялу.

Оскільки й на російському відділі читалися основні курси з історії української літератури, української мови і навіть деякі спецкурси й факультативи з української філології, то я маю уявлення про рівень викладання й загальні тенденції, що панували на українському відділі.

Перше й найголовніше, що проймає всі курси історії української літератури від джерел і аж до радянських часів (певна річ, про жадну українську сучасну літературу, крім радянської, не було й згадки) — це ідея цілковитої тотожності літературно-історичних процесів на Україні та в Росії, абсолютно домінантної ролі російської літератури тощо. Виходило, що і Шевченко, і Коцюбинський, і Леся Українка, і Франко були просто закохані в Росію і тільки з нею пов'язували майбутнє України, майбутнє її літератури, мистецтва, взагалі — культури. Навіть викладання української мови підлягає цьому загальному принципіві. Слово-сполучення "подібне до російської" стало для всіх, хто вивчав

українську мову в радянській школі та в Харківському університеті, синонімом української мови взагалі. Правопис — подібний до російського, словник — подібний до російського, синтаксис — абсолютно тотожна російській.

Мені довелось не раз чути від моїх товаришів навчання: "Українська мова? Та це ж просто споганена російська!" Немає де правди діти, я сама лише нещодавно, ознайомившись з нерадянськими або забороненими в СРСР творами української літератури, зрозуміла, що справжньої української мови я не знаю. Бож справжньої, живої, чистої української мови в Харкові нині не існує ні в практиці, ані в теорії, бо те, чого я під виглядом української мови навчалася в університеті, дуже мало нагадує живу українську мову, яка, на щастя, ще подекуди збереглася на Україні і яку іноді (хоча й рідко) можна зустріти в закордонних українських виданнях, з якими я встигла ознайомитися.

Викладання в Харківському університеті на всіх факультетах, крім українського відділу філологічного факультету, провадять російською мовою. Українською мовою — вивіска на фасаді: "Харківський державний університет ім. Горького", написи на дверях деканатів, кабінетів, лабораторій, та й це — не завжди. Звісна річ, на українському відділі українські предмети й переважну кількість загальних викладають українською мовою. Взагалі ж студенти університету розмовляють російською мовою, точніше — її південноросійським варіантом.

Щодо комунікації з "несвоїми", то молоді українці з села, які поміж собою розмовляли по-українськи, негайно переходили на російську, щойно зустрічалися з кимось "несвоїм". Дивна річ, але це вже набуло вигляду якогось психологічного комплексу — дівчата й хлопці з українського відділу ніби соромилися своєї рідної мови. Оскільки ж їхня розмовна практика в російській мові була порівняно невелика, вони почували себе ніяково, розмовляли неохоче і може тому товаришували лише між собою, тобто відчували себе в стінах Харківського університету трохи іноземцями. Це були в більшості люди "від землі", діти колгоспників, які до "городського" життя не звикли і сприймали переїзд до великого міста мало не як еміграцію до іншої країни. І таке порівняння досить правомірне, якщо взяти до уваги, як тяжко проходить "акліматизація" в нових умовах для очих українців: навіть мова — і та чужа, і ставлення — як до туземців. Так це виглядає на Харківщині, Полтавщині, Сумщині, якоюсь мірою, хоча й не настільки, — на Київщині.

Наскільки мені відомо, на Західній Україні становище дещо інше. На вулицях Львова українська мова — набагато звичайніше явище, ніж по містах Східньої України. Загалом, "Україною пахне" набагато більше на Західній Україні, ніж на Лівобережжі. Не

довелося мені зустрічати в Харкові й поважних націоналістичних настроїв серед українців, якихось груп, які були б глибоко занепокоєні станом української справи.

Мені можуть зауважити: не знайшла, бо не шукала. Та ні, якраз шукала. У мої студентські роки я переживала такий період, який я назвала б, може занадто пишномовно, "шуканням правди". Не хочу цим сказати, що я була в свої 20 років якоюсь надзвичайною особою, яка відрізнялася від інших гіпертрофованим правдолюбством. Зовсім навпаки, я була однією з багатьох, хто чи то інтуїтивно, чи то озброївшись якимись крихтами інформації, відчували болісно й гостро неправду нашого радянського існування. У подібній ситуації загострюється чутливість до собі подібних. Саме тоді я знайшла друзів спочатку серед "богемної" еліти, а потім — серед сіоністів, чужих мені походженням, але близьких своїм ідеалістичним настроєм. Рух сіоністів приваблював мене своєю інтенсивністю й ясною кінцевою метою, і життя склалося так, що я й стояла близько до руху сіоністів, і досягла їхньої кінцевої мети, — тепер живу в Ізраїлі.

На жаль, серед українців в університеті мені не довелося спостерігати жадного поважного обговорення проблеми (а таки ПРОБЛЕМИ!) українства. Була б дуже задоволена, якби мені довели, що я помиляюся! Певна річ, я чула, що в Києві та на Західній Україні існує український національний рух, але в Харкові я його не бачила.

Мій перший студентський рік восени 1969 року, як потім і наступні чотири роки, починався не в університеті, а в одному з колгоспів Харківської області. Студентів, не зважаючи на їхнє бажання, вивозили до села збирати врожай. Урожай (не так, щоб дуже багатий, але такий, який є), треба з лану зібрати й вивезти, а в колгоспі бракує робочих рук. Старі скаржаться (тут уже майже чистою українською мовою): "Знову *скубентів* навезли, — городяни, чи вони вміють нашу чорну роботу працювати?"

Ми й справді не вміли, та на нас і не нарікали — так чи так урожай пропаде. Не було охоти працювати й у студентів із села. Хоча вони з дитинства звикли до такої праці, але показати своє вміння було ніби соромно. Покинувши село, вони вирішували ніколи до праці на землі не повертатися й забути про неї назавжди. Тут я зауважу, що це презирливе ставлення до праці на землі та до інших видів фізичної праці я жадним чином не пов'язую лише з українцями або зі студентами з села. Це — загальна тенденція в СРСР. "Щасливе" радянське життя культивує справді потворні форми ставлення до праці.

Тепер — кілька слів про те, як мені довелося зустрітися із живим українським самобутнім мистецтвом. Воно живе в народі, та, щоб дошукатися його, — треба докласти зусиль, треба доброї

волі й безліч терпіння.

Улітку 1973 року мені довелося в групі з п'ятьох однокурсників прожити місяць серед селян в одному з сіл Харківщини і в рамках фолкльорної практики збирати зразки усної народної творчости. Оскільки я навчалася на російському відділі, нас мали надіслати до якогось російського села, але своєчасно не поклопоталися про відрядження кудись до Росії, тому надіслали до українського села, де нібито жили переселенці з Поволжя. Та переселенців ми там не знайшли; чи вони там ніколи й не були, чи якимсь чином вивелися, і нам не залишилося нічого іншого, як видряпувати й записувати крапелька за крапелькою чистісінький український фолкльор. Справа нелегка, але вдячна. На превеликий жаль, мені не вдалося вивезти за кордон той зошит, який "прожив" у мене три роки до мого від'їзду. На митниці його забрали, бо не вільно вивозити рукописи.

Носіями перлів народної творчости були люди похилого віку, і те, що зберегла їхня пам'ять, воістину неможливо гідно оцінити. Більшість із них неписьменні, тому не виникає сумніву, що вони того ніде не прочитали, а отримали в спадщину від батьків. Це — чудові інтерпретації козацьких пісень, а які ліричні пісні — висока поезія! На жаль, це пропаде, і, мабуть, назавжди, бо молодша генерація не отримала від того багатства ані крихти, бо не розуміє вартости того.

З багато меншою охотою нам співали пісні та думи, що стосуються до нещодавніх часів — воєнної тематики, років терору за Сталіна, куплети, що висміюють радянську дійсність. Здебільшого, знаходився якийсь охочий, та його смикали й перестерігали: "Не ляпай дурним язиком, чи на каз'онні харчі закортіло?" (Тобто до в'язниці). Самозрозуміло, в нашому звіті про виконану працю з фолкльорної практики не було ані слова про цей "кримінальний" фолкльор. Звіт виглядав "причисаним", але об'єктивна його цінність від цього не вигравала.

Цікаво, що дівчата з українського відділу попривозили з села замість справжнього фолкльору якісь віршики, що нагадували радянські пісні про Україну. Справа в тому, що їх відрядили до сіл, які вже "зарекомендували" себе як багаті на псевдофолкльор. Там жили фальшиві "кобзарі", які виступали з аматорськими концертами в складі агітбригад, і їхній "фолкльор" уже пройшов апробацію на "радянськість". Така симуляція фолкльорного мистецтва може незабаром призвести до того, що нові генерації етнографів замість фолкльору почують в українському селі пісню "Я славлю партію, велику партію..."

Прогнозування — невдячна річ. Та навіть за найповерховішого ознайомлення із станом національних культурних традицій, бачимо, що національна культура на Україні не розвивається при-

родним шляхом, а спрямовується "згори" й "збоку", абож і взагалі знищується чи підмінюється чимось зовсім чужим. Висновки напрошуються найсумніші: ми стали свідками агонії національної культури, принаймні, тієї її галузі, яка сягає корінням в народні глибини. Навіть якщо спостережене мною ще не є тотальним явищем, від того — не набагато радісніше.

Я ніколи не ставила собі за мету заглиблюватися в суть відносин між українцями та росіянами. Априорне ж відчуття підказує мені, що аналіза цих взаємин могла б привести до надзвичайно цікавих висновків. Але чи в Харкові було б доречно шукати матеріялу для такого вивчення? Чи може саме в Харкові найдоречніше?

Прослідкувати, як чітко й прямолінійно провадять на Україні русифікацію, — завдання досить легке. З погляду досягнень русифікаторської політики — Харківщина, можна сказати, відмінниця. Кількість українських шкіл не лише зменшується, а й зменшується катастрофічно. Дійшло до анекдотичної ситуації, коли владі доводиться задля збереження якоїсь мінімальної декоративної кількості українських шкіл (щоб за кордоном менше галасували) десь і силою записати українську дитину в Харкові до української ж таки школи. А батьки не хочуть! Нехай вчиться у російській, бо потім тяжко буде навчатися у вищому навчальному закладі, і працювати буде важче, і добру посаду важче одержати. А українські школи потрібні, щоб поставити позначку у звіті: "українських шкіл є стільки", а то якось ніяково — Харків ніби ще не виключено з України!

Я не можу навести статистичних даних, але ось цікавий факт: коли на останньому курсі університету дівчата з українського відділу просилися, щоб їх спрямували на переддипломну практику до українських шкіл Харкова, керівники факультету не могли зодовольнити всіх прохань! І не тому, що прохань було забагато, а тому, що українських шкіл замало. Або інший приклад: щоб до якоїсь української школи залучити кращий контингент учнів, цю школу роблять "особливою", тобто математичною або англійською, а це означає, що в цій школі приділятимуть більше уваги математиці або іноземній мові. І це так діє. Щоправда, останнього часу більшість таких "особливих" шкіл перетворюють знов на звичайні, бо виявилось, що саме такі школи відіграють роль розсадників інакодумання: привілейовані, здібні діти починають "забагато" думати, і не завжди лише про математику або англійську мову. Тому з політичних міркувань краще не збирати в одному місці багато обдарованої молоді, що мислить.

Таким чином, русифікація триває з "перевиконанням плану". На жаль, велика частина українського населення на Східній Україні, дбаючи за добробут та майбутню кар'єру своїх дітей, іде

назустріч русифікаторській політиці й прагне дати дітям російську, а не українську освіту.

Не буду твердити, що моє власне ставлення до цієї проблеми цілком оригінальне й свіже, але воно таке: найбільшу загрозу для української нації я вбачаю не в тому, що кількість українськомовних реклам на вулицях Харкова, Полтави, Києва не сягає ста відсотків або що з естради лине менше пісень українською мовою. Найголовніше — що написано на тих рекламах та про що ті пісні. Якщо то славослов'я Ленінові та "рідній партії", то краще, щоб ті пісні були російською мовою, а українці тієї мови не розуміли! Чи ж сприяє любові до рідної нації та бажанню жити своїм власним домом сучасна українська радянська література? Чи розкаже про справжні клопоти українців радянське українське радіо, телебачення, кіно?

До речі, звертаючися ще раз до студентських своїх років: на філологічному факультеті все без винятку студентське профспілкове, комсомольське та партійне керівництво, що його обирають за рекомендацією "дорослого" партійного комітету, — було українське, тобто з представників українського відділу. Ось тобі й маєш, — русифікація, скажуть мені. Та пояснення цього явища полягає в тому, що всі ці українці, в яких відібрали можливість ними бути і перетворили на представників "радянської" нації, були найправовірнішими. Від них найменше можна було сподіватися "ідеологічних вибриків". Оце й є радянська національна політика: провадити денаціоналізацію руками самих "націоналів".

Я не схильна шукати генерального пояснення національній катастрофі українського народу тільки в русифікації. Головне ж бо — не стільки мовний, скільки ідейний бік справи. Історії розвитку народів і націй відомий, скажімо, такий феномен, як література народу, написана не його рідною мовою. Та й, наприклад, ті твори Михайла Грушевського, які написані російською мовою, все ж залишилися надбанням української, а не російської історіографії. Позиція автора, тріпотіння турботи про свій народ робить його твір повноправним у низці творінь національної культури. Авторська *позиція*, таким чином, відіграє важливішу роль, ніж мова твору.

Велика кількість українців не мають такої *позиції*, виходячи з якої вони відчували б себе українцями, боролися б за своє українство та вбачали б загрозу існуванню своєї нації в тому, що в університетах України навчання провадять російською мовою, а українських дітей з тих чи тих причин віддають до російських шкіл.

Близько ста випускників українського відділу Харківського університету поповнюють щороку лави викладачів української

мови та літератури в школах Харківщини. Я певна, що більшість із них, навчених у стінах Харківського університету, не ставлять собі завдання прищепити учням любов до свого народу, до України. Ні знань, ані бажання до цього в них немає, та й не відчують вони себе носіями якоїсь національної культурної традиції. Радянської — так, української — ні. І розповідатимуть вони учням про те, як мріяли видатні українці про вічну дружбу з Росією і як розквітла Україна в радянські часи, і оспівуватимуть її сучасне й майбутнє квітіння словами українських таки поетів: "Живи, Україно, у братнім союзі ти щастя знайшла!"

Сумно, що мої спогади про Україну несуть так мало того, що бажали б почути національно свідомі українці. Чи я не там жила, чи, може, чогось не вгледіла, і щось важливе пройшло повз мене і не привернуло уваги?

РОЗМОВА З РАЇСОЮ МОРОЗ

Представник редакції "Сучасности" мав нагоду зустрітися з дружиною Валентина Мороза Раїсою, в присутності їхнього сина, сімнадцятирічного Валентина, коли вони щойно дісталися до Америки.

Представник редакції: Дещо більше, як два місяці тому, ми мали змогу вітати в нас вашого чоловіка і батька Валентина Яковича Мороза як видатного представника українського дисидентського руху, людину, що впродовж 13 років була позбавлена волі за свої переконання. Сьогодні нам дуже приємно бачити вас, його дружину й сина, нашими гостями. Дозвольте поставити вам кілька питань.

Питання: Наші читачі хотіли б знати про ваше життя і змагання протягом тих довгих років ув'язнення Валентина Яковича, коли ви, його найближчі, хоч начебто на волі, мусіли ділити його долю, жити під тиском ворожої влади.

Відповідь: Протягом довгих років ув'язнення чоловіка мені з сином довелося багато чого зазнати.

За першого ув'язнення чоловіка мене ще так-сяк терпіли на посаді викладача німецької мови Педагогічного інституту, вочевидь сподіваючися, що я, не українка національністю, мабуть, не страждатиму за українського націоналіста і покину його. Тодішній ректор Інституту викликав мене до себе в кабінет і переконував, щоб я покинула чоловіка.

Звільнили мене з праці вже після другого арешту. Довелося сидіти рік без роботи. Всі спроби влаштуватися за фахом, хоча б у школі, кінчалися невдачею.

Майже одночасно з утратою праці, почалися довгі змагання за помешкання. Мене судили кілька разів, виганяли з кооперативного помешкання. Це тривало майже два роки. І лише завдяки членам кооперативу, простим людям, мені вдалося відвоювати невеличке помешкання на дві кімнати.

Працювати за фахом так уже й не довелося; влаштувалася бібліотекаркою в профтехучилищі, 75 карбованців на місяць. Менше в нас одержують лише прибиральниці.

Проте, гірше було пізніше, коли чоловік розпочав голодівку через нестерпні умови в'язниці, а я звернулася до світу, наважилася на інтерв'ю з іноземними кореспондентами. Почали загро-

рожувати арештом, били вікна, влучивши мене в щоку каменем, прислали з Донеччини брата, щоб намовляв мене і рятував від арешту.

А найтяжче стало, коли почали цькувати сина. Почали розповсюджувати чутки серед моїх колишніх колег у педінституті, ніби він пустився берега, п'є горілку, зв'язався з різними компаніями. Підсилали хлопців, аби напоїти і взяти на облік до дитячої кімнати міліції. Посилали чоловікові анонімні листи з різними нісенітницями про сина. Тяжко усе це згадувати, добре, що це все позаду.

Питання (до сина): Чи ви відчували у вашому оточенні, в школі, в товаристві, що ваш батько український дисидент? Як до вас ставилися вчителі, товариші та взагалі ваше оточення?

Відповідь: Так. У старших клясах учителі історії, суспільствознавства не раз докоряли мені, що я "контра", "знаєм, чий ти синочок".

У десятій клясі вчителька історії Ніна Антонівна Данилишина твердила, що я "ворог і поширюю антирадянщину в межах школи". При кінці року, коли виявилось, що нам треба виїздити, вона заявила, що вона "не збирається ворогові видати атестата".

Проте, я мав серед товаришів і їхніх батьків багато прихильних друзів, я відчував їхню симпатію і співчуття. Добрі люди були і серед учителів.

Питання: Чи ви мали змогу відвідувати вашого чоловіка у в'язницях і таборі, листуватися з ним, постачати йому допомогу? Чи дозволяли вам побачитися з ним під час його довгих голодівок?

Відповідь: Відвідувати чоловіка в в'язниці дозволялося два рази на рік по дві години в присутності наглядачів, розмова через величезний стіл, доторкатися, потиснути руку — не можна.

У таборі — також двічі на рік, одне з побачень "довге" — це від однієї до трьох діб, без наглядачів у т. зв. кімнатах для побачень на території табору. Кімнати обов'язково підслуховувалися. Писати листи він міг раз на місяць, ми могли писати необмежено. Допомогати могли дуже мало, бо кількість бандероль і посилок обмежена (одна бандероля — 1 кг і одна посилка — 5 кг на рік).

Під час однієї з голодівок нам дозволили побачитись у в'язниці. Батькові Валентина доручили були переконати сина припинити голодівку.

Питання: Чи ви можете розповісти дещо про життя жінок і дітей інших ув'язнених українських дисидентів, про репресії, стосовані до них, про їхнє матеріяльне становище та моральне самопочуття? Чи вам та рідним інших українських політв'язнів співчували широкі кола українського суспільства, чи допомагали матеріяльно та морально?

Відповідь: Більшість дружин українських дисидентів (ув'язнених чи вже на засланні) працюють на низькоплатних посадах. Вони переважно позбавлені всіляких пільг, якими користуються всі інші, себто вони майже не мають шансів одержати квартиру чи побільшити помешкання, одержати премії як нагороду за сумлінну працю тощо.

Діти українських дисидентів не мають жадних можливостей вступу до вузів. Їх переважно не приймають до комсомолу, як це було, наприклад, з донькою І. Геля. Старанна і здібна до навчання дівчинка, Оксана Гель, цілий рік училася на 4 і 5. На випускних іспитах у восьмій класі цього літа їй уперто виставлено самі трійки і довели дитину до такого розпачу, що вона повернулася зі школи вся в сльозах, хотіла дорогою "кинутися під трамвай".

Я завжди відчувала співчуття і розуміння з боку української громадськості міста. Завжди мала моральну, а іноді і матеріальну підтримку. Гадаю, що на Західній Україні в цьому сенсі не було на що скаржитися. Люди бояться, а проте допомагають і словом і ділом. А тим, хто живе у Львові, ще легше. Львів — місто великої національної свідомості, хоч скільки туди й не засилають росіян, проте український елемент переважає.

Питання: Чому так довго затягалася справа вашого виїзду з СРСР?

Відповідь: Спочатку ми чекали на зошити і книжки чоловіка, які нам обіцяно повернути, проте так і не повернуто. А потім, коли вже наважилися їхати без чоловікових речей, виявилось, що декому було б легше зробити подорож навколо світу, аніж нам дістатися до США. Стільки було побутових перешкод і бюрократії! Тому так і затрималися.

Питання: Чи ви можете щось сказати про український дисидентський рух, про його перспективи, зокрема про Українську Гельсінкську групу та про взаємини між нею та взагалі українськими дисидентами та дисидентами інших неросійських народів, а також росіян?

Відповідь: Більшість представників українського дисидентського руху перебуває нині за ґратами або на засланні. Те саме можна сказати і про рух інших народів країни. Проте справа не є безперспективною. Існує велика українська опозиція на Східній Україні, а особливо на Західній серед інтелігенції — викладачів вузів, шкіл, технічної інтелігенції і серед молоді. Отже, існують потенціально дисиденти. Мабуть, тут треба розраховувати на молодь. Молодь тим і прекрасна, що не думає про наслідки. Про це свідчить існування Гельсінкської групи — попри всі арешти, загрожування і погроми вона існує і поповнюється новими членами. В умовах режиму зголоситися на члена групи це вже подвиг, бо одразу треба бути готовим до арешту.

Взаємини між українськими дисидентами та дисидентами неросійськими є дружні, не зважаючи на деякі теоретичні розходження.

Мені доводилося зустрічатися найбільше з дисидентами московськими і серед них є в мене багато ширих приятелів. Зокрема довгі роки ми приятелювали з Людмилою Алексєєвою, яка є тепер тут. Вона мені була протягом років першим радником і помічником у всіх моїх заявах, апеляціях до світу в обороні мого чоловіка. І якщо ми є тут, то я мушу сказати, що і вона доклала багато зусиль до того. Кілька разів я зверталася до академіка Сахарова і він також підтримував мене у всіх заявах до світу. Те саме могла б потвердити і Ніна Строкатова, яку московські дисиденти буквально викрали, в дуже тяжкому стані здоров'я, з провінційної калузької лікарні і доставили до Москви, де їй подано кваліфіковану лікарську допомогу.

Питання: Як ставляться до українських національних та політичних прагнень меншості України, зокрема російська меншість? Чи є різниця у цьому ставленні між тривало замешкалими росіянами і присиланими в Україну російськими та іншими неросійськими бюрократами?

Відповідь: Щодо росіян, які мешкають тривало на території України та які приїждять на Україну на стале мешкання, — майже всі вони стають невдовзі по приїзді шовіністами. У вузах їм викладай російською мовою, бо вони не розуміють, їм одразу подавай театри, школи, садки рідною для них мовою.

Питання: Як сприймає українське населення т. зв. святкування 325-их роковин Переяславського договору?

Відповідь: Хто як: свідома частина українського населення з іронією чи обуренням, несвідомо — байдуже, як і до всіх ідеологічних заходів.

Питання: Який може бути результат сучасного насильного намагання ввести навчання в школах України російської мови від дитячого садочка починаючи, і взагалі що ви думаєте про розміри русифікації України та про сили та розміри опору українського народу? Які середовища суспільства можна вважати сьогодні найтривалішою опорою береження української мови, культури, традиції, історичної пам'яті? Чи є в цьому різниці між поодинокими областями України і в яких розмірах?

Відповідь: Тяжко сказати про результати насильного введення російської мови з першої класи. Тут конкретно передбачити щось важко. Ніхто не міг передбачити, що загибель і похорон композитора Івасюка виллються в таку широку демонстрацію обурення і протестів львів'ян і всієї Західньої України проти режиму взагалі. Східня Україна, особливо її міста, сильно зрусифіковані. Західню Україну зрусифікувати, на мою думку, не вдалося. Хоч є місцеві

люди, які переходять на російську мову, одружуються з росіянками. Себто процес русифікації триває, але паралельно триває і опір населення проти русифікації. Найбільша українська стихія — це село; а свідомо стоїть на стороні українського слова і культури інтелігенція. Найбільше піддається русифікації робітнича класа і промислові осередки України, куди з'їжджаються люди різних національностей з усього Союзу.

Питання (до сина): Як ви відчували тиск русифікації в школах, в яких ви навчалися? Як ставилися до неї ваші ровесники у школі і поза нею?

Відповідь: Я навчався в двох школах: до дев'ятої класи в одній, а потім у другій. Поперше, впадала у вічі різниця між рівнем учителів української літератури і російської. А крім того, вчителі російської мови ніколи не боялися хвалити російську мову, ніколи не жаліли для неї епітетів, яка вона розпрекрасна, милозвучна і взагалі найчудовіша, найбагатша мова світу. А вчителі української мови і літератури, коли вже казали якесь речення похвали на адресу рідної української мови, то одразу поспішали зробити три реверанси вбік російської, аби, бува, не подумав хто, що вони націоналісти. Одразу ставало неприємно. Ліпше б вони взагалі мовчали.

А ще у нас практикують змішані школи: російські школи з українськими класами. То в таких школах усі заходи (вечори, мітинги) провадяться російською мовою для цілої школи, і тоді українські школярі дістають враження, що їхня мова ніби другого сорту, розвивається комплекс меншовартости.

Питання (до сина): Що думаєте студіювати і як плянуєте ваше життя?

Відповідь: Думаю вивчити англійську мову, а потім буде видно.

Питання: Що вам відомо було про діяльність еміграції? Що, на вашу думку, найбільше успішного може зробити еміграція в обороні українських політичних в'язнів?

Відповідь: Про діяльність еміграції мені багато чого відомо. З пересилань різних радіостанцій було відомо, які акції проводилися в обороні тих чи тих в'язнів, що українського видано за кордоном. Приємно було чути вірші в радіопередачах наших ув'язнених поетів.

Чим більше розголосу щодо всього, що діється навколо політв'язнів, — це передусім різні заходи в їхній обороні, вимоги, заяви на адресу різних американських достойників, які займаються захистом прав людини, тим краще. Гадаю, що тут видніше, що можна зробити, щоб оборонити.

Не забувати також слід і про матеріальну допомогу родинам політв'язнів.

Питання: Чи чули ви в Україні про наш журнал, чи мали змогу його бачити, а якщо так, то яка ваша думка про нього?

Відповідь: Про "Сучасність" я чула на Україні переважно з лайливих статей в "Літературній Україні". Раз довелося бачити цей журнал кілька років тому. Чула про нього схвальні відгуки від своїх приятелів. Прочитати дещо мала змогу аж тепер. Здивувалася і зраділа високим рівнем журналу.

У ПОХОДЕНЬКАХ ПО ПАРИЖУ

Іван Кошелівець

Ще до недавнього часу в Парижі можна було бачити дві історичні споруди — вогнища модерного мистецтва, з яких народилася славетна Паризька школа першої половини цього століття. Одна з них — з іронічною назвою Bateau-Lavoir на Монмартрі (дослівно — човен-пральня). Це була невелика дерев'яна споруда, в якій на початку 1900-их років почав творитися мистецький осередок, що нього пізніше пішов кубізм. Центральною і найбільш динамічною постаттю цього товариства став Пабло Пікассо, який оселився в Бато-Лявуар 1904 року. Там у 1907 р. він намалював славнозвісних "Дівчат з Авіньйону". Цей рік і вважається датою народження кубізму.* До речі, дівчата Пікассо не мають нічого спільного з прованським містом Авіньйоном; він мав на увазі дівчат з веселого закладу на Авіньйонській вулиці в Барсельоні, місті, яке молодий Пікассо-катальонець добре знав.

На превеликий жаль, Бато-Лявуар у 1970 році згорів, але збереглася і тепер реставрується як історична пам'ятка друга не менш славетна в історії модерного мистецтва споруда — La Ruche (Вулик) на Монпарнасі. Його історія починається тоді ж, з 1900 року, коли після закриття Всесвітньої виставки відомий паризький скульптор Альфред Буше купив рештки кількох зруйнованих павільйонів і спорудив з них будівлю в формі ротонди, яка містила в собі яких двадцять чотири ательє. З 1902 року він почав на пільгових умовах винаймати неімущим мистцям разом з ательє й дешеві хижки, побудовані навколо "Вулика"; і серед перших його

*Сам термін *кубізм* з'явився рік пізніше, коли найближчий тоді до Пікассо Жорж Брак подав до "Сальону незалежних" пейзаж під назвою "Будинки в Естаку". Член журі Анрі Матісс висловився тоді, що ці будинки нагадують йому "маленькі куби". Термін підхопив критик Люї Воксель. Властиво ця Бракова картина й була по-справжньому першим кубістичним твором, але слава засновника кубізму припала Пікассо, на той час більше відомому в мистецтві, ніж Брак. Кубісти прийняли накинену їм назву досвідчено так, як це повторилося на початку двадцятих років з київськими неоклясиками.

"бджіл" (так називав своїх льокаторів Буше) були Фернан Леже й Олександр Архипенко.

Музей Жакмар-Андре (158, бульвар Османн) 1975 р. влаштував виставку Бато-Лявуар, якої, на жаль, мені не довелося бачити, зате на початку квітня цього року в походеньках по Парижу я натрапив там таки на виставку Ля Рюш.

Але тут я зачепився за слово *походеньки*, і потягло мене зупинитися на ньому, бо не знати, чи трапиться на це ще колись нагода, а слово, здається мені, важливе сьогодні в такому поширеному тепер ділі, як туризм.

Отож, сьомий том "Словника української мови" (1976) цей термін пояснює так: "Постійне ходіння; довге гуляння. Пригоди під час гуляння". Так от, достеменно оце все разом і є єдиним способом пізнавати чужі міста. Багаторазові повторні походеньки, а не кількогодинний біг по головних вулицях. Тож коли ваш добрий приятель з Нью-Йорку дістане круговий квиток на всю Європу і за десять днів облітає її, не поминувши й Скандинавії, так що на якусь Фльоренцію припаде йому між двома потягами (чи літаками) у кращому випадку півдня, а то й дві години, і потім вигукватиме, симулюючи захоплення, стандартну для таких випадків фразу: "Фльоренція — найкраще місто в світі!" — не вірте йому. Він просто повторює багато разів чує з чужих уст і знає, що тут діло певне: сказати так — помилки не буде. Гейби походити з козирного туза.

Насправді, щоб Фльоренція сподобалася по-справжньому, треба в ній побувати довше, ну, і бодай трохи щось тямити в історії мистецтва, зокрема Ренесансу. Тому, хто пробіжить по Фльоренції, поглядаючи на годинник, вона залишиться в пам'яті накопиченням цегли й каміння у вигляді хаотично густо наставлених будинків з гарячого кольору дахами. Найкраще наїздити туди періодично і, почавши з того, що й усі туристи-літуни — з П'яцца делля Сінйорія, концентрично поширювати знайомство з містом аж до найвіддаленіших мистецьких об'єктів.

Коли таким робом дійдете до музею св. Марка і запам'ятається вам не тільки неповторне сполучення неповторних синього, червоного й золотого на картинах фра Анджеліко, а й його менш яскраве в фарбах "Благовіщення", згадувати про яке чомусь полюбляють історики Ренесансу, тоді вважайте, що можна вигукувати — сподобалася вам Фльоренція чи ні. Але ой як небезпечно твердити про те чи те місто, що воно "найкраще в світі". Гарних міст у світі багато, і в своїй неповторності не одне з них "найкраще".

Проте, як часом уже здається, що місто зовсім добре відоме, раптом трапиться випадок, який нагадає, що це переконання зовсім не певне. Ось мій випадок у тій таки Фльоренції. Здавалося

мені, що я вже добре знаю Паляццо Веккіо. І от останнім разом в одній його залі послужливий наглядач зручним рухом відхилив штору і, впіймавши на неї світло сонця з вікна, кинув його на стіну, а там раптом ожив і засяяв, достоту таки засяяв, божественний образ Мадонни Андреа дель Сарто. Доти я його не помічав, може тому, що, як увійти до тієї залі, просто на стіні навпроти схоплює вашу увагу такий самий шедевр Сандро Боттічеллі.

Історична Фльоренція скупчена на невеликій площі, але й у ній можна загубитися. Наче привид мариться мені невелика зала з входом просто з тротуару, на стінах якої кілька легенько підсвітлених шедеврів (либонь, Доменіко Гірляндайо?), і нікого немає, тільки схилена над якимись паперами голова наглядачки в маленькій кабіні в кутку, і немає каси, безкоштовно. Незабутнє враження від урочистої тиші, якої, власне, й вимагає оглядання цих шедеврів.

Тепер, при згадці про цю тишу, я думаю, що як трапиться мені писати колись про те, що в Парижі останніх років мені не подобається, на першому місці я поставлю Центр Помпиду (Бобур), хоч так досі й не знаю, що в ньому є. Було це так. Ми підійшли до нього у більшому гурті, і мені вже не сподобалася сама велетенська споруда, наче б з вивернутими наверх нутрощами. Далі гірше. Входитьесь в величезну залю з підлогою, вистеленою килимовим матеріалом, на якій сплять чи, сидячи купами, нудьгують не стрижені, не миті й не чесані троглодити. Явище звичайне для пейзажу сучасних міст, але воно разить, коли, як тут, стає ніби компонентом культури. Усе ще на партері перед входом у дальші приміщення — портрет Помпиду. Зовсім до речі, бож він ініціатор. Але недалеко від нього на весь зріст на червоному тлі плякатний Ленін, не пам'ятаю вже — з кепочкою на голові, в руці чи без кепочки. Тут уже протестує все моє єство: до культури, щоправда, має стосунок Ленін, але як нищитель. Ще пам'ятається мені в тому інтер'єрі, як у тумані, бо відтоді проминуло понад два роки, що, залишивши позаду Леніна, ми увійшли в приміщення, де пекельно ревла металом консервована музика. Ця музика переслідує нас як прокляття: з портативних транзисторів на вулицях і в парках, з сусідніх авт обабіч, коли трапляється зупинитися на червоному світлі, на пляжі під час відпустки, зрештою, з вікна сусіднього дому. У культурному центрі я категорично не міг її витримати і далі не пішов, хоч напевно там є речі, варті уваги.

Я наставлений сприймати культуру в тиші, яка настроює на зосередження. У певних своїх виявах вона може бути голосна, але, стаючи крикливою, перестає бути культурою.

Звичайно, я не наполягаю на непомильності своїх тверджень і в таких випадках намагаюся подивитися на себе збоку; тоді здається мені, що з віком я вріс у чужу епоху, що її культура така,

як і слід їй бути, а я неспроможний сприйняти її тому, що чужий у ній...

Повернуся ще кількома словами до того фльорентійського міні-музейчика, вийшовши з якого, я втратив його, здається, назавжди! Уявляється мені, що він десь між П'яцца делла Сінйорія і Санта Кроче, але всі пошуки за пізніших наїздів до Фльоренції були марні, а в моїх путівниках про нього чомусь немає згадок, або я їх не можу знайти.

Париж супроти Фльоренції величезне місто, і щоб його добре пізнати, треба багато часу. У моїй пам'яті громадиться матеріал до книжки спогадів. Це не обіцянка, що вона буде написана, бо в моєму віці небезпечно обіцяти будь-що таке, що вимагає тривалої праці. Але коли ця книжка здійсниться у виконанні, у ній буде про те, як, живучи в ньому одного разу без малого цілий рік, в інших випадках по кілька місяців, а поза тим щороку в двох-трьох коротких наїздах, я протягом тридцятьох років пізнавав Париж. І тут, власне, ще раз але: мабуть, тільки парижани або ті, хто не побував, а пожив у Парижі, зрозуміють мене, коли скажу, що Париж можна відкривати без кінця, навіть сам його пейзаж, і кожного разу він застукає вас якоюсь несподіванкою. Не дивина, коли й у Парижі може статися щось подібне, як з загадковим музейчиком у Фльоренції. І майже сталося не далі, як за передостанньої подорожі до Парижу в листопаді минулого року.

Прізвище Дункан (чи, як каже УРЕ, — "правильніше Данкан") нічого нам не говорило б, якби не славетна балерина Айседора (а власне Ізадора). Але в випадку, про який мова, ідеться не про неї, а про її брата, якого енциклопедії звичайно не згадують.

Ми гуляли вулицями старих кварталів Парижу по лівому березі. "Лівий" і "правий" береги — у парижан певні поняття. Правий — це Лювр, Пале-Руаяль, Опера, Комеді Франсез, великі бульвари. Лівий — знаменитий Латинський квартал, а понад Сеною старі дільниці міста з переважно вузькими вулицями. Тут багато галерій, ходячи по яких, можна орієнтуватися в прямунаннях сучасного мистецтва, до того ж ця приємна розвага нічого не коштує, бо картини виставлені на продаж, і вам вільно вдавати з себе евентуального покупця.

В одній з таких галерій — єдиний у своєму роді музей. Правильніше буде сказати — ця галерія в музеї. У вітринах зразки якогось особливого друку, що впадає в око незвичною технікою. Це — п'єси того самого брата Айседори Дункан. Але він був не тільки драматургом, а й актором і режисером у своєму власному театрі, який тут таки: сцена і зала на кількадесят місць. У сказаному ще немає нічого особливо дивного, бо постановником власних п'єс міг бути й Іван Микитенко. І був ("Дні юности" в театрі ім. І. Франка, 1937). Щоправда, Микитенко вже не міг би

мати власного театру.

Зовсім незвичне починається з того, що Дункан сам власноручно й друкував ці п'єси. Тому і впадає в око їх якийсь особливий друк. А взагалі він був таким оригіналом, що хотів бути самодостатнім у всьому... до одягу включно. На стіні його побільшене фото у саморобній хламиді на подоби греко-римських одінь, яку він власноручно виготовував, почавши з первісної обробки прядива, зразки якого можна оглядати разом з ткацьким верстатом.

Ми виходимо на вулицю, і я відразу ж утрачаю координати музею. Цим разом не така велика була б і втрата загубити його остаточно, але вона й не загрожує, бо наш супутник Андрій Сологуб — старий парижанин. Він запровадив нас сюди і певно не відмовився б зробити це ще раз.

Самі з себе дивацтва Дункана, може, й не варті уваги, якби його поява в Парижі не була таким кольоритним штрихом для характеристики метрополій: вони паразитують на всесвітній провінції, з якої тягнуться до світових центрів усе оригінальне, чого провінція не витримує, і взаємно воно її. Велике й мале. Вистачає, щоб було оригінальне, і провінція, пласка в своїй духовій істоті, пригладить і задушить його або виштовхне геть як чужорідне тіло. Так сьогодні достоту душить в ув'язненні або викидає на Захід кожного, хто наслідують відстоювати свою оригінальність, суцільно, від Курилів до стін "зореносного" Кремлю, спровінціалізована есесесерія. І таке зовсім невинне явище, як Дункан у Парижі, немисленне було б там у задусі фальшивої цнотливости.

Дункан, звичайно, губиться в Парижі, хоч коли-не-коли випадкові туристи-ґаволови почудуються з його витівок. Але так само, як цей приплуда з Сан-Франсіско, що десь на кінці світу, до Парижу втікав з провінційного Києва, який корчився в другій половині 1900-их років під тягарем дикої царської реакції, Олександр Архипенко, щоб у "Вулику" Альфреда Буше стати в числі перших основоположників модерного мистецтва.

Я все ще не можу дійти до слова про нього і тих, що були з ним, тобто про виставку Ля Рюш, бо в моєму задумі ще перед тим сказати кілька слів про іншу виставку — Шардена, про яку випадає сказати тому, що ці дві випадком одночасні виставки по-своєму антиподи, які тим саме й вияскравлюють за контрастом одна одну.

Виставка Жана Сімеона Шардена (2. 11. 1699 — 6. 12. 1779) у Великому палаці влаштована, як видно з дат, до 200-ліття його смерті. Тут зібрано з музейних і приватних колекцій усього світу 142 експонати.

Шарден з'явився на світ у Парижі в родині майстра-столяра і

сам усе життя прожив статечним буржуа там таки, без особливих пригод, як не вважати за надзвичайну подію його єдиний виїзд з Парижу до Фонтенбльо для реставрації покоїв Франсуа I у тамошньому королівському палаці. Почасти цією посидючістю можна пояснювати, що, на відміну від його сучасників, у малярстві Шардена немає ні мітологічної, ні історичної тематики. Він малював просто те, що щоденно було навколо нього. За різних періодів своєї творчості він віддавав перевагу то натюрмортам, то предметам хатнього вжитку чи жанровим сценам, то знову повертався до натюрмортів. Його замилювання в такій тематиці наводило багатьох дослідників на думку шукати споріднення Шардена з голляндцями. Але, хоч і не без рації, у справжніх майстрів з індивідуальним стилем паралелі ледве чи щось присутне виявляють, бо прикметна їм оригінальна неповторність, якої у своїй творчості був свідомий і Шарден, висловивши це побіжно в розмові з одним сучасником: "Мені треба забути все, що я бачив, аж до манери, як трактували ці об'єкти інші..." Зовсім зріла свідомість власного стилю.

Шарден малював, не замислюючися над тим, чи в зображуваному мають бути якісь ідеї. Його картини це — ідеально виповнений простір полотна з бездоганно вималюваними в живих кольорах предметами. Жанрові сцени Шарден малював з щоденного народного життя без розрахунку на ефект, навіть без натяку на алегоричний підтекст. Оце, здається, і все, що можна стисло сказати про його малювання. Тоді працювали без поспіху, і, що намальований предмет вироблений з бронзи, срібла, скла чи дерева, можна в Шардена пізнати без підпису. Безпосередність, з якою він малював предмети, без ідей, просто, як їх бачив, настроює глядача сприймати його картини як твори поезії, мати насолоду від сприймання оком виведених об'ємів і форм, тобто, за слухним висловом Андре Жіда, захоплюватися самим малярством як таким ("... саме над натюрмортами Шардена чи Сезанна я найохочіше зосереджую свою увагу. Тут я з певністю можу захоплюватися самим тільки малярством...").

Коли по яких трьох годинах човгання підлогами виставових заль ви доходите до експонату ч. 142, тобто останнього, і падаєте мішком до одного з поставлених посеред залі фотелів, тоді власне належало б для закріплення вражень обійти ще раз усю виставку від початку. Але це неможливе, бо мало що так утомлює, як виставки. І для закріплення вражень уже пізніше, повернувшись додому, розумно вигадані каталоги.

Я на них, як кажуть, собаку з'їв, на каталогах, але такого, як шарденівський, мені досі не доводилося бачити. З нього я мав не менше насолоди, ніж з самої виставки, і тому не можу стриматися

від спокуси поговорити про нього, бо як сказати, що складається враження, ніби в ньому сказане геть чисто все, що про Шардена можна сказати, то це буде правда, але звучатиме абстрактно і живо-го уявлення про каталог не даватиме.

Отож, у цьому каталозі, як звичайно, є вступні статті про творчість Шардена, сам каталог з репродукціями всіх 142 експонатів; до того ж при кожному не тільки його опис, а й історія його мандрів від першого власника до останнього, перелік виставок, на яких він був (з поданням числа в кожному з тих попередніх каталогів і зазначенням, чи була репродукція). Далі йде список головних колекціонерів мистця, біографія, бібліографія тощо.

Усе це звичайне, а от такий розділ уже щось особливе: "Про кілька об'єктів Шардена". Я згадував, що Шарден малював предмети хатнього вжитку. Так от у цьому розділі подано їх перелік з докладним описом і до кожного витинок його зображення з якоїсь картини. Наприклад:

"Mortier et son pilon (Ступка з товкачем). Цей об'єкт, на вигляд ніби дерев'яний, був призначений для розтовкування соли чи інших приправ: називається також *egrugeoir*, він дуже часто трапляється на творах маляра. В інвентарі 1779 р. є згадка лише про одну 'ступку з каменю' чи одну 'ступку з білого мармуру'. (Ч. 7, 36, 37, 39, 40, 52, 53, 102)".

Числами в дужках позначено картини за порядком у каталозі, на яких дотичний предмет зображено. Число тієї, з якої подано витинок, підкреслено. Натурально я відшукою ч. 52, (див. репродукцію), а за ним і інші, щоб пересвідчитися, як саме там ступка намальована. А коли за нею потягло мене на таку саму операцію з відром, глеком на воду і ще казанком, і ще, й ще, то це вже перетворилося на гру, в яку втягує мене каталог, і я не протестую, бож і старий може гратися, як дитина, тільки в іншу гру. При цьому я вдивляюся в репродукції і вони краще фіксуються мені в пам'яті.

Гра грою, але я хочу звернути увагу не так на неї, як на згадку в наведеній цитаті про "інвентар 1779 р.". З біографії Шардена відоме, що за його життя було з різних нагод кілька інвентарів його майна, і всі вони збереглися в державних архівах. Правда, були революції, які всюди мають одну прикмету: нищать культурні надбання. Так звана Велика французька спустошила папський палац в Авіньйоні, а Наполеон I не завагався перетворити його на касарню. Паризькі революціонери стовкли всю галерію біблійних (думаючи, що то їхні) королів на фасаді Нотр-Дам. А за Паризької комуні згоріла управа міста Парижу, разом з архівом, в якому загинула частина документації про життя Шардена. Одначе за кілька років перед пожежею брати Гонкури повиписували звідти все, що стосувалося до Шардена, і вже

Жан Сімеон Шарден, "Ступка з товкачем, миска, дві цибулини, казан з червоної міді і ніж (олія, 1737)

пізніше опублікували. Таким чином, як французькі історики пишуться тим, що могли б списати день по дневі, що мав на обід Людовік XIV, так дослідники Шардена через двісті років по його смерті знають досконало його хатне устаткування, на яких вулицях він жив, скільки й від кого одержав за яку картину; у них зареєстровані рік за роком усі дні, коли він заходив до Королівської академії малярства і скульптури тощо, тощо. І тепер вони можуть поррахувати, що саме з хатніх предметів потрапило на його картини.

Хось може поремствувати на автора статті, що він морочить голову дрібницями, а я признаюся, що такі речі читаю з більшою насолодою, ніж якийсь роман. Ну, хіба не зворушливо читати, як комусь спало на думку задокументувати, що от під датою 15 лютого 1730 р. Шарден одержав шість ліврів від графа Конрада Александра Ротенбурга, французького амбасадора у Мадриді, за те, що намалював йому над дверима "овочі". Або що "пан Жан Шарль Руссо, мешканець Парижу, який проживає на вулиці Сент-Оноре і належить до парафії св. Євстафія", з паном Жозе Гомбро, теж парижанином з парафії Сен-Жермен ль'Оксерруа, не могли стерпіти, щоб лишилася плутанина з хресним ім'ям Шардена, і вже

по його смерті вирішили скласти свідчення, яке й зберігається в Державному архіві, що "через помилку й недогляд" його часто називали Жан Батіст Сімеон, "замість Жан Сімеон", як належить справді.

Це документація для історії, для якої ніщо не другорядне, якщо народ свідомий потреби зберігати пам'ять про себе. Вона, документація для історії, тут, на Заході, в крові; певно, успадкована ще з тих часів, коли галли стали громадянами Римської імперії, і століття за століттям плекана далі. Такий "гнилий" Захід. А тим часом на "здоровому" Сході у двадцятому столітті руйнують унікальні пам'ятки старовинної церковної архітектури, щоб на їх місці побудувати в кращому випадку незугарні партійні канцелярії (Київ), а в гіршому — публічні вбиральні (Чернігів).

Моїм походенькам по чужих містах, я свідомий цього, бракує дуже істотного: контакту з живими їх мешканцями. Я милуюся більше ділом рук їх предків, втіленим у собори й інші пам'ятки матеріальної культури, а самі вони мене не цікавлять. Через вроджену некомунікабельність я не знаю, яке враження, не на кожного, звичайно, а на інтелігентного нащадка громадян старого Риму, вихованого в пошані до задрукованого шматка паперу, який може стати документом для історії, справила б у безпосередній розмові розповідь про країну, уряд якої найбільше заклопотаний тим, щоб народи, над якими він панує, забули свою історію, і то працює над цим так ретельно, що вважає за нормальне палити бібліотеки з унікальними стародруками; не заважається усунути від наукової праці людину тільки за те, що вона надто пильно копається в архівних сховищах. Неймовірно, але факт: достеменно за це був позбавлений права на працю талановитий дослідник стародавньої української літератури, автор найкращої біографії Григорія Сковороди Леонід Махновець. Ну, правда, він ще образив царицю Катерину II.

Від Великого палацу до бульвару Османна, де виставка Ля Рюш, 10-15 хвилин навропростець, і ми оглядаємо її безпосередньо після Шардена.

Через "Вулик" Альфреда Буше від 1902 до початку тридцятих років, коли він занепав, перейшло багато мешканців. Дехто з них був випадковий у мистецтві, по них не лишилося й пам'яті; але дивовижно багато було талановитих, і на виставці їх кілька десятків.

З числа перших згадані на початку статті Архипенко і Леже відкривали для себе кубізм, відмінний від того, який започаткували в Бато-Лявуар Пікассо і Брак. Леже намалював у 1908 р. "Кравчиню". Образ справляє враження скульптури, витесаної з

Марк Шагал, "Батько"
(олія, 1911)

Фернан Лежсе, "Кравчиня"
(олія, 1909)

дерева прямими лініями під різними кутами. Жадної кривої; сказати б, кубізм у чистому вигляді. Пізніше в творах Леже, кольорованих майже виключно червоно-біло-синім, велике місце посідають конструкції з рур, за що його жартома називали "тубістом" (від франц. tube — рупа).

Архипенко, почавши по прибутті в 1908 році до Парижу теж з кубізму, був від самого початку також цілком оригінальний і мав право сказати: "Я не запозичав з кубізму, а додавав до нього" Але зміни в мистецтві за того часу вже набирали шаленого прискорення, і Архипенко від 1910 року еволюціонував до абстракції, виявивши дивовижну винахідливість у застосуванні нових матеріалів для скульптури та в їх моделюванні. А вже в 1912 році "Жіль Бляз" (від 14 грудня) повідомляв: "Пан Архипенко склав формальну декларацію, що він у найкатегоричнішій формі відмежовується від групи кубістів, принципи якої відкидає". Він, як і Пікассо, що не шукав, а знаходив, по-справжньому належить до тих одиниць, які дали спрямування і творчо надхнули розгін модерного мистецтва від початку століття до наших днів.

На превеликий жаль, на виставці Архипенко був представлений скупо: бронзи "Адам і Єва" (1908), "Голова на колінах" (1909), "Стояча постать" (1917) і ще дещо, разом шість експонатів. Малі скульптури якимось губляться серед малярських творів, що впадають в око питоменною для того часу яскравістю фарб, і складається враження, що Архипенко, як скупо представлений на цій виставці, такою мірою не оцінений належно і в його ролі творця нового мистецтва. Воно так і є в дійсності. Заризикую припущенням, що в цьому сам він і винен: не врахував кон'юнктури, яка багато важить навіть і для великих у мистецтві, і в 1923 виїхав до глухої тоді Америки. Тим часом кон'юнктура вимагала лишатися на цьому континенті, де в двадцятих-тридцятих роках першість на весь світ тримала Паризька школа. Опинившись на периферії, Архипенко зблід в очах сучасників, які в результаті й приділяють йому менше місця в ділі творення нового мистецтва, ніж він заслуговує.

Жадна країна не спроможна була б в один час висунути таке велике число високообдарованих мистців, які разом творили Паризьку школу, так названу за місцем її гуртування, бо за складом вона була інтернаціональна. Як мова про сам тільки "Вулик" Буше, то в ньому, окрім французів, були італійці й еспанці великий гурт зі Східної Європи і навіть один японець.

Усі вони були одержимі пристрастю відкривати й творити зовсім нове мистецтво. У цьому розумінні Ля Рюш — антипод до виставки Шардена. Хоч вісімнадцяте століття закінчилося у Франції однією з найбільших у світі революцій, до якої Шарден не дожив рівно десять років, його картини дихають спокоєм

усталеного в повільно викарбуваних формах життя. Сам дух часу в його вирівняній течії не міг наводити на думку про революцію в мистецтві. Малярська техніка, якою оперує Шарден, вироблялася століттями, і щоб стати мистцем, треба було її досконало опанувати. Малювали тоді повільно, старанно виписуючи об'єкт, і коли Шарден у натюрморті "Кошик з лісовими полуницями" малював склянку з водою, то належало вміти виписати її так, щоб видно було, що вода в склянці холодна.

Ніщо не було таке далеке, як вправи в малярській техніці, багатьом мистцям Паризької школи, бо вони одержимі були прагненням не досконалити техніку, а — відкривати. Марк Шагал, що прибув з Вітебська до Парижу в 1910 році й оселився на другому поверсі Ля Рюш, "жонглював формами, ідеями, символами, кольорами..." Модільяні винаходив новий стиль портретного мистецтва, незбагненим чином надаючи поетичного виразу зображуваному об'єктові непомірним видовженням шиї, овалу обличчя й носа, своєрідним нахилом голови, світлосинім кольором приплюснених очей.

Видно, дух часу вимагав спрямування на те, щоб усе було не так, як досі. Фернан Леже: "З усіх своїх сил я йшов до антиподів імпресіонізму". Так само з усіх сил Архипенко рвався відійти від Родена. Відповідно швидко мінялися прямування і, як гриби по дощі, з'являлися нові назви. Подібно до Архипенка одночасно з ним відійшов від кубізму близький його друг Робер Дельоне, назвавши свій новий напрям, в якому був покладений наголос на гру контрастних фарб, — симультанним мистецтвом, пізніше орфізмом.

Щось аналогічне відбувалося при взаємодії з мистецтвом і в поезії. Пропагатор нового мистецтва Аполлінер у 1912 році написав першу поезію без розділових знаків — "Вікна". Потім він вправлявся в komponуванні фігурних поезій, що зовнішнім виглядом нагадують малюнки. Тоді ж Блез Сандрар вигадав симультанну з мистецтвом поезію, надрукувавши поему на замальованому Сонюю Дельоне папері...

Ми виходимо на майже безлюдний у неділю бульвар Османн, м'яко освітлений крізь прозору осугу весняним сонцем, і око відпочиває від мерехтіння барв, площин і ліній, від приглядання до документації в вітринах. Зміна антуражу настроює на підсумки баченого, і я думаю про те, що часом бувають влучні на перший погляд претенсійні гасла; маю на увазі популярне порівняння мистецтва з чутливим сейсмографом, який перший схоплює підземні поштовхи майбутніх катастроф. Бож те, що роїлося в "Вулику" Буше, було частиною революції в мистецтві, яка на

кілька років випередила смугу соціальних революцій. Думалося про те, скількома ці люди (маю на увазі не тільки Ля Рюш і Бато-Лявуар, а й фовістів і тих, що під якимось означенням не підпадають, але причетні до революції в мистецтві того часу), скількома яскравими шедеврами вони задокументували свою добу. І ще про те, що вони дали розгін тому прискоренню, яке перетворилося на шаленство за нашого часу, коли зайшла, за перепрошенням, бігункова зміна чого — стилів, напрямків чи мод? Кажуть, що іноді це робиться, щоб епатувати буржуа. Але, за дотепним висловом одного критика, буржуа давно звик до цього, і йому подобається бути епатованим. А бідний просто споживач мистецтва знає лише, сарака, що не вільно признаватися, бо засміють, як скаже, що не втне того, що тепер діється в мистецтві. А як йому встежити, що таке поп, оп, щось чому передувало і чи було воно справді, чи це самі лише слова?

Та й не тільки просто споживач. Найкраща книжка, яку мені доводилося читати про природу мистецтва, називається "Мистецтво і його історія". Тим найкраща, що максимально конкретна. Автор її, англієць Е. Г. Гомбріч, признається, що поставив собі за принцип: "... не говорити про твори, які я не можу репродукувати; я не хотів бачити текст, зведений до переліку власних імен, які ледве чи щось значили б для тих, хто не знає дотичних творів, і були б зайві для тих, хто їх знає. Це правило зобов'язувало мене, самою своєю суттю, обмежити число коментованих творів і мистців числом ілюстрацій, які містять цей твір. Це зобов'язувало мене й бути подвійно суворим у виборі того, що треба було згадувати, і того, що доводилося оминати".

Цією простою методою Гомбріч досягає виняткової переконливості і здобуває довір'я читача. Названу книжку Гомбріч написав 1948 року, а 1965 додав післямову, заради якої я й згадую цю книжку. У ній він з'ясовує, чому навіть фаховому історикові мистецтва важко орієнтуватися в сучасності: бо "бувають моменти, коли ніхто не може знати, в якому напрямі піде еволюція". "А тим часом, — продовжує Гомбріч, — достоту саме це й хотів би знати нетерплячий читач, вичитати з історії чи сучасної критики. Зведене до абсурду — це бажання знати, куди прямує останній 'ізм'".

Блукаючи по галеріях лівого берега Сени, я переконаюся, як влучно висловився Гомбріч: неможливо вгадати, куди прямує останній "ізм". І що має робити скромний консумент мистецтва?

Колись до нашої редакції завітав колекціонер-аматор, гордий з того, що він власник твору, репродукованого в "Сучасності". Мені стало його шкода, коли з дальшої розмови я зрозумів, що він

у мистецтві нічого не тямить і купив той твір лише тому, що він мальований мистцем, модним у його оточенні.

Що ж робити скромному консументові, який не втямить, куди прямує останній "ізм"? Гадаю, що найпевніше йому покладатися на самого себе і купувати той твір, споглядання якого викликає мистецьке переживання, як сказав Андре Жід, "захоплення самим тільки малярством".

При кінці минулого року я потрапив у Парижі на відкриття виставки Андрія Сологуба, що відбувалася в приміщенні міської управи на Луврській площі. З ним виставляли двоє французів. Один був явно халтурник, а друга — з нахилом донаївного, багато гірша, але не дорівнювала Сологубові, експонати якого опинилися в центрі уваги перших відвідувачів. Один його натюрморт спровокував з першого погляду бажання — купити його. А що не хотілося на самому її початку руйнувати виставку, домовилися з мистцем відкласти відбір картини на весну цього року. Коли я пишу ці рядки, натюрморт уже знайшов своє місце на стіні. На ньому: при відкритому вікні столик з білою серветкою, якою обгорнена мисочка з трьома грушами. За вікном — морський берег (уявляється Рів'єра), над яким громадяться грозові хмари.

Я вдивляюся в об'ємність груш, у ритм ліній стола й вікна, у згущення синього, що творить хмару, а може, просто у все разом, не розчленовуючи цілоти на окремі компоненти, і розумію, що можна просто, без кінця, захоплюватися самим малярством як таким, без уваги на те, є в ньому якісь ідеї чи немає...

Як нові царі переймають спадщину своїх попередників

На цей рік припадають 325-і роковини прилучення України російськими царями. У Києві, столиці України, радянські органи влади влаштували з цієї нагоди офіційне святкування. Провідна радянська кліка переслала туди "лист-привітання", а журнал "Коммунист" умістив пропам'ятну статтю. Щоб виправдати анексію України російськими царями радянські проводирі в своїй пропаганді перекручують історичні факти.

Відповідно, вони зуть збройну анексію України тогочасними царями "добровільним об'єднанням". У привітанні говориться "Возз'єднання України з Росією відповідало бажанню обох сторін". А в "Коммунист-і" говориться, що "характеристична риса в історії українського народу" — це його "бажання тісного зв'язку з Росією".

А як виглядають історичні факти?

У середині 17-ого ст. боротьба українських кріпаків, підданих Речі Посполитої, проти польських феодалів набула бурхливого характеру. Провід у цій боротьбі перебував одначе в руках козацької шляхти. Щоб підсилити своє становище, ця остання пригнічувала українських селян входила в союзи чи шукала захисту один за одним у шведському королівстві, в Туреччині й у Кримського хана (залежного від Туреччини), в московського царя, ба навіть у польських феодалних власників-шляхтичів. 1654 року російському цареві вдалося переконати українського вождя підписати Переяславський договір, влучаючи

У кінці квітня й на початку травня цього року в пекінських публікаціях китайською, англійською, французькою, німецькою та еспанською мовами з'явилася невіддана, отже, офіційна стаття, присвячена роковинам Переяславської угоди. Подаємо повний переклад німецького тексту ("Beijing Rundschau", ч. 17, 1 травня 1979 р.) як документ китайської оцінки цієї угоди та її використання сучасною Москвою, лишаючи деякі фактичні неточності, як вони є в тексті. Переклад англійського тексту з нестерженими пропусками (різномовні тексти різняться один від одного тільки дрібними деталями) вмістили деякі українські газети в Америці й Канаді.

Про зацікавлення китайських урядових кіл українською проблематикою свідчить також поява в китайському перекладі книжки Ів. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" і П. Шелеста "Україно, моя радянська" (1972, 1974).

Україну до Росії. Це й є те "возз'єднання", яке сьогодні так широко розголошують нові царі.

Об'єднання України з царською Росією цілком суперечило інтересам українського народу, і вже тоді народ розпочав завзяту боротьбу проти нього. Кілька років згодом Україна розірвала спілку з Росією. Щоб таки зайняти Україну, царська Росія втягла її до восьмирічної війни, що закінчилася завоюванням українських земель на схід від Дніпра Росією. З другим розподілом Польщі 1793 р. Росія захопила другу частину України на захід від Дніпра. Від початку російської окупації, український народ безперервно провадив визвольну боротьбу проти царської Росії за національну незалежність. Тому не може бути й мови про добровільне з'єднання. Це було встановлення російського колоніального панування над Україною силою зброї.

Стаття в "Коммунист-і" вихваляє "возз'єднання" як "вершок визвольної боротьби", яку "Росія безперервно підтримувала й [якій] допомагала". Але "Большая советская энциклопедия", видана в Радянському Союзі в 1930-их рр., пише чорним на білому: "Переяславська угода позначає союз між українськими й російськими фєвдальними володарями. Вона була спрямована на те, щоб надати правної форми російському колоніальному пануванню на Україні". Ленін також не лишив сумніву, що Росія "загарбала Україну" ("Чернетка тез для відкритого листа до Міжнародної соціалістичної комісії і до всіх соціалістичних партій"). Допомога й підтрим визвольної боротьби, про яку тепер говорять органи радянської влади, це явна омана, спрямована на те, щоб закріпити колоніальне панування над Україною.

Щоб виправдати колоніальну експансію царської Росії, органи радянської влади під час цьогорічних святкувань роковин особливо наголошують "надзвичайне історичне значення" "возз'єднання". Воно, мовляв, визволило Україну від національного й релігійного гніту аристократичної магнатської Польщі й усунуло загрозу турецької анексії. Воно, мовляв, "допомогло розвитку продуктивних сил України" і т. д. Ленін одначе вказував, що російська анексія принесла страхітливе національне пригноблення. У 1652 році майже все населення — не тільки чоловіки, але й їхні дружини й діти — було грамотне, але загальний перепис 1897 р. виявив, що з усієї Росії — найбільше неписьменних було на Україні і культурний рівень був тут найнижчий. У виданій у 1950-их рр. книзі "Українська Радянська Соціалістична Республіка" пишеться: "Царський уряд робив усе можливе, щоб гальмувати національний розвиток українського народу, щоб нищити зародки української державности, щоб скасувати місцеву автономію і зруйнувати українську культуру".

Це не випадковість, що радянська влада сьогодні так ретельно прославляє "возз'єднання" України з Росією і вже чимало років ширить брехню про те, ніби не-російські народи Радянського Союзу свого часу "добровільно" підпорядкувалися Росії.

Радянська кліка проводирів після захоплення контролю над державою і партією перебрала спадщину великоросійського шовінізму старих царів і провадить політику національного гноблення, що кожного дня загострює національні суперечності в Радянському Союзі. Не-російські народи, чимраз більше усвідомлюючи, що старі й нові царі — того самого гатунку, посилюють свій опір і боротьбу. Намагання нових царів вибілити старих — це тільки спроба виправдати самих себе. Фрази про "підтрим визволення", "возз'єднання", "добровільне підпорядкування", що ними користаються нові царі спрямовані на те, щоб приспати волю до боротьби не-російських народів проти великоросійського шовінізму.

На міжнародній арені Брежнєвська кліка марить про поширення своєї імперії тими самими методами, яких уживали старі царі для захоплення України. Ця кліка вдає, що підтримує "визволення" і "прогрес", намагається укладати з різними країнами договори "приятні й співпраці", вабить їх у свої обійми, а опісля, крок за кроком, втягає їх у свою "велику спільноту". Чи їхня остаточна мета вже осягнена? Аж ніяк. Коли Брежнєв 1972 р. характеризував, яким шляхом радянські республіки опинилися в складі Радянського Союзу, він пояснив, що той самий принцип можна прикладати й до членів "великої спільноти". Остаточна мета кліки, отже, — перетворити чужі країни на нові союзні республіки.

Старі царі приєднали Україну збройним насильством. Це незаперечний факт історії. Довільне перекручення історичних фактів практиковане радянськими інституціями, веде тільки до ще виразнішого виявлення їхнього гегемонізму та експансіоністичних зазіхань.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У поемі В. Барки "Досвітність моря і таємна будівля" ("Сучасність", 1979, 3) ст. 4, рядок 16 згори замість "і кігтем дух жадоби стругнув" треба читати "і кігтем дух жадьби стругнув".

У статті Б. Певного "До легенди про фрески..." ("Сучасність", 1979, 5) на ст. 90, прим.10 треба читати: Афанасьєв, ст. 149; прим. 11 — Афанасьєв, там таки.

У третій вістці "На нашій не своїй землі" ("Сучасність", 1979, ч. 6, ст. 123) про пляни відзначити 1500-ий рік від заснування Києва, в рядках 6 і 7 треба читати: "О. Ботвин, ... повідомив..."

У статті В. Ревуцького "Букета не дочекатися", ("Сучасність", 1979, 7-8) ст. 84, рядок 7 знизу замість "на колінах" треба читати "на колонах".

Югославський дипломат про Москву

Mičunović, Veljko. MOSKOVSKJE GODINE 1956-1958. Zagreb (Izdaje Sveučilišna naklada Liber), 1977.

Мічунович, Велько. МОСКОВСЬКІ РОКИ 1956-1958. Загреб (Університетське видавництво Лібер), 1977, 530 ст.

Автор щоденника-споминів Велько Мічунович (народ. 1916) це югославський дипломат, посол до Москви, а водночас і для Монголії, (1956-1958 і 1969-1971) і раз до Вашингтону (1962-1967). Національністю чорногорець і, як це він відзначає, справжній москвофіл, як і загал чорногорців.

Головна тема щоденника — даліше, післясталінське, намагання Москви втягти Югославію в орбіту своєї політики. Після підписання т. зв. "Београдської декларації" 1955 р., в якій наголошено принцип державної й партійної незалежності комуністичних держав, почалися заходи нормалізації стосунків між Югославією та СРСР. Проте ці стосунки ніколи не налагоджувалися, бо Москва намагалася *per fas et nefas* (усіма правдами й неправдами) підкорити Югославію своїм імперіалістичним цілям.

Мічунович, перший посол до Москви після налагодження взаємин, дає широку картину кремлівської політики з одним незмінним принципом: власний інтерес, навіть не комуністичний, але російський. Югославія інакше розуміла взаємини між державами, а комуністичними й поготів, як у Москві. Тим то щоразу доходило до конфліктів між ними. У Москві ці взаємини часом були крикливо приятельські, а часом явно ворожі, чи, як пише автор, Москва застосовувала до Югославії "політику то холодних, то гарячих 'компресів'" (195).

Югославія не погоджувалася, що засуджено, і то тайкома, самого Сталіна, і вже мертвого, а не всю систему, з якою "ніби все в порядку". Вона не погоджувалася з московським "моделем соціалізму" в країнах Східньої Європи.

Країни "народної демократії" були зодягнені в радянську уніформу, яку їм скроїв Сталін "не на їхню міру", але на радянські "образ і подобу", а яку народи цих країн після 1948 року мусіли носити, хоч їм кості тріщали... (31).

Правда, така сталіністична система забезпечувала владу проводові комуністичних партій, а водночас і давала Москві повну домінацію в тих країнах. Але Югославія заступала "рівність, незалежність і рівноправність".

На сторінках Мічуновичевих спогадів рясніють приклади московської облуди, фальшу, різних перекручень історичних подій, сервілізму, підкупства і т. д. і т. д.

Звичайно, і югославське посольство в Москві було "озвучене", "почавши від спальні посла". Знайдено 19 мікрофонів. А ось приклад облуди. З одного боку Хрущов і Маленков прибувають "задля наглих консультацій" (криза в Угорщині) до Тіта у великій таємничості й цілуються, "як з найближчими приятелями" (чого досі ніколи не робили), а з другого — обурюються на Югославію за її "комуністичну мораль, яка захищає оборонців контрреволюції" у своєму посольстві в Будапешті і, не зважаючи на письмове договорення про незайманість Надя (Nagy), його зразу схоплюють радянські чинники, щоб потім розстріляти.

Москва не дотримувала договорів з Югославією про кредити й торгівлю. Втім, "для росіян і тепер, як і в минулому, всяка торгівля — це прямий засіб політики" (33). Коли ж не було правдоподібности, щоб можна було собі підпорядкувати Югославію, Москва зволікала з кредитами, а врешті однобічно й відмовила. "Коли ми покликалися на міжнародне право та практику держав, росіяни протиставляли 'марксизм-ленінізм' і 'пролетарський інтернаціоналізм'" (110).

Москва завжди підтасовувала та перекручувала факти так, як їй це було на руку. У суезькій кризі, наприклад, США не були по боці Англії та Франції, але Москва їх завжди у пропаганді зв'язувала з цими державами. Або: Тітовій партизанці з самого початку дуже допомагала перше Англія, а СРСР далеко пізніше. У радянському навітленні робив це СРСР, а Англія допомагала національному рухові Драже Михайловича. На Угорщині радянські війська "заводили порядок", ліквідували повстання, а водночас "Правда" друкувала декларацію про невтручання в справи держав радянського бльоку, про їхню незалежність тощо. Проте, пише автор, "радянська практика цілком протилежна оцій декларації. Не було б декларації, якби не сталися події в Польщі й Угорщині" (154).

Між Югославією та СРСР повсякчас існував конфлікт, який час від часу проривався наверх — головне через те, що Москві ніяк не вдавалося зтягти Югославію до бльоку слухняних і безголосих сателітів Москви, а далі через страх, що Югославія своєю незалежністю та нескореністю може "заразити" оцих її сателітів. Москва відповідно до потреби, організувала проти Югославії своїх сателітів і кожен їхню протиюгославську статтю зразу переносила на сторінки радянської преси. Бачачи це все, Мічунович стверджує: "Те, що тепер діється в югославсько-радянських стосунках, впливатиме на дальшу нашу втрату ілюзій..." (474).

Автор наводить безліч цікавих спостережень про московську верхівку, її внутрішню боротьбу, заздрість, її брутальну поведінку і т. д. Хрущов усунув Маленкова з головства уряду, потім Жукова, який його

врятував від "антипартійної групи" (Маленков-Молотов-Каганович), а далі Булганіна. Така сама доля спіткала й самого Хрущова.

Надзвичайно жваво описує автор паради в Москві, орденomanію, жнива, демонстрації як "засіб політики" проти західніх держав. "Все тут передбачено", кому треба вибити тільки вікно, а кому двері виламати і т. д. "Все це настільки зорганізовано, що прямо стає смішним".

Що і як треба робити в СРСР, плянується в Москві. Наприклад, як треба творити музику, вирішує ЦК. Ба, як треба вирощувати ягоди й фрукти, теж каже постановою ЦК. "Може нам здаватися смішним..., але так написано, так тут керують і продукцією ягід з найвищого місця!" (132-33).

Можна б отак нанизувати приклади за прикладами "мудрого" господарства або фарисейської політики Москви.

Про Україну в щоденнику майже нічого. Львів — це польське місто, чийого звороту, як розказував авторові Хрущов, поляки домагалися від Сталіна. Той їм пригадав "одзискане земе" (з'єднані території, від німців), і Гомулка більше не порушував такого домагання.

Антін В. Івахнюк

Монографія про Михайла Андрієнка

ANDREENKO. Album présenté par Jean-Claude et Valentine Marcadé. Lausanne (Editions L'âge d'homme), 1978, 155 ст.

АНДРІЄНКО. Альбом, упорядкований Жан-Кльодом і Валентиною Маркаде. Льозанна, 1978.

Монографія про Андрієнка (народився 1894 р. в Херсоні) із вступом Жан-Кльода та Валентини Маркаде не тільки віддзеркалює його довгий творчий шлях в станковому малярстві, але також вказує на багатогранність інших його зацікавлень, як от проектування театральних декорацій, ілюстрація до журналів, література та навіть правничі студії, як про це довідуємося з вступу книжки. З 58 репродукцій праць Андрієнка в книжці (21 кольорових, 37 чорно-білих) важко дістати повний образ його праці в різних техніках, а зокрема важко встановити, наскільки органічні чи пов'язані зміни в його творчості. Із вступу довідуємося, що найранішим зацікавленням Андрієнка в мистецтві був стиль "Мира искусства". (Хоч угруповання "Мир искусства" якраз відзначалося різномірністю "стилів"). Із списку виставок мистця також бачимо, що Андрієнко брав участь у виставках уже від 1914 року (у Петербурзі), але репродукція найранішої картини в монографії — з 1922 року.

Із репродукцій картин Андрієнка 1920-их років ясно, що тоді він поділяв ідеї пізніх кубістів, яким була притаманна ширша кольористична гама та перевага замкнених у собі радше, ніж перетинаних форм. (Один з винятків з цього треба вважати картину "Конструкція" 1924 року, яка своєю тональністю та перетинанням площин більше нагадує твори Пікассо та Брака 1910-1911 років).

Уже в найраніших репродукованих у монографії творах Андрієнка впадають в око прикмети, які також властиві його пізнішим працям, особливо після його звернення до абстракції в 1950-их роках. Такі риси як точність вислову чітко визначених форм та раціональна організація матеріалу вказують на інтелектуальність підходу мистця. Подібна настанова відзначає й театральні декорації Андрієнка, які також були довголітнім зацікавленням мистця. Тут теж форми спрощені, і мистець стримить до безпосередности мистецького вислову, уникаючи зайвих елементів. Зокрема часте використання колон давало мистцеві нагоду вживати улюблених ним геометричних форм.

Замкненість у собі та чіткість форм надають працям Андрієнка характеру графічності, що особливо сильно вражає тоді, коли він обводить форми темнішою від даних форм лінією.

Відмінно від трьох найраніших праць у монографії, в "Персонажі" 1926 року чіткіше проявляється мистецька особистість, яку найчастіше асоціюємо з творчістю Андрієнка. Хоч різниця між кубізмом і конструктивізмом часто сходить на визначення, дане самим мистцем, "Персонаж" із його центрально укладеними формами треба вважати частиною конструктивістичного періоду Андрієнка. У цій картині, як і в великій кількості інших його творів, мистець не зрікається предметности, з геометричних абстрактних форм він будує своєрідні постаті. В більшості його абстрактних праць це фронтальні фігури, хоч часто буває також зображення фігур у позах руху або й натяки на профілі облич, як у "Конструкції" 1926 року. Натяки на фігури такі недвозначні, що часто навіть у майже безпредметних працях ми відчуваємо наче присутність постатей. Фігури Андрієнка часом у строях, що надає їм посмаку театральности, — згадаймо вже згадане зацікавлення мистця театральними декораціями. У картинах цього періоду є часом натяки на дерева, фрагменти архітектурних об'єктів, музичних інструментів та інше.

Хоч твори Андрієнка ми найчастіше асоціюємо з кубізмом та конструктивізмом, він проходив і такі періоди творчости, коли він цікавився сюрреалістичними засобами вислову та зображеннями міських краєвидів. Його сюрреалістичні праці, найраніша з яких у монографії — з 1931 року, характеризує загадковість, якої мистець почасти осягає, включаючи в картину непов'язані між собою об'єкти, як це типове й для сюрреалістичних праць інших мистців. У сюрреалістичні твори Андрієнка часто включені такі питомі цьому напрямові об'єкти, як годинник, частини людського тіла, взагалі об'єкти, зв'язок яких з рештою картини

загадковий. Однак сюрреалізм Андрієнка видається інтелектуальним та надуманим більше, ніж інтуїтивним; у цьому він ближчий до Далі, наприклад, ніж до Ернста. Як і Далі, він цікавиться сюрреалістичним зіставленням об'єктів предметного бачення куди більше, ніж спонтанністю автоматичності, — на відміну від багатьох інших сюрреалістів.

У серії міських краєвидів з пізніх 1940-их та 1950-их років з циклу "Paris disparu" (Париж, що зник), які належать до найреалістичніших праць мистця, відтворено атмосферу паризьких вулиць; але в цих картинах найменше виявляється мистецька особистість Андрієнка. Річ у тому, що багато мистців цікавилися якраз цією тематикою і вдавалися до подібних інтерпретацій. У кращих міських краєвидах Андрієнка відчувається певна понурість міста, рідко помітні постаті справляють враження манекенів. Інші однак є об'єктивними зображеннями, в яких менше інтерпретації чи виразу. Шкода, що ні одна картина з цього циклу не репродукована в кольорі, бо тоді напевно багато краще можна було б оцінити їхню експресивність.

У найновіших картинах Андрієнко повернувся до деяких ідей з раніших років своєї творчості, насамперед до абстрактного конструктивізму, особливо помітно в геометризованих постатях. Однак геометризація в багатьох пізніших працях злагіднена, з частішою появою заокруглених форм та з більшим нахилом до тональності. Тональні конструктивістичні праці належать до найкращих творів мистця; в них можна вбачати найбільший його вклад у мистецтво. До найновіших належать також безпредметні праці в яких, як і в предметних конструктивістичних картинах, мистець часто вживає заокруглених форм, тональних барв, як також фактури. Між ними знаходимо такі картини, як "Конструкція" (1965), з якими найчастіше ототожнюємо творчість Андрієнка.

У вступі до монографії Маркаде характеризують творчість Андрієнка категоріями, які стосуються не тільки до його картин, але до великої частини сучасного мистецтва взагалі. Засоби мистецького вислову автори часто тлумачать як ілюстрації певної філософської настанови, як позначки механічності людини нашої доби, втрати гуманності та інше; натомість мало сказано про суто зорові особливості мистецтва Андрієнка.

Закінчу згадкою про те, що цього року виставка Андрієнка відбулася в Українському інституті новітнього мистецтва в Чикаго (26 січня — 4 березня).

Аркадія Оленська-Петришин

На нашій не своїй землі

У Києві пройшов від 17 до 28 травня ц. р. фестиваль "Київська весна — 79". Емблема фестивалю, вміщена в українських газетах, має текст: "Фестиваль искусств — «Киевская весна»", а офіційна назва — Всесоюзний фестиваль "Київська весна — 79". У фестивалі брали участь, крім українських мистців, запрошені 1600 членів російських колективів для прославлення 325-річчя т. зв. "возз'єднання". Як повідомило пресове агентство РАТАУ 29 травня, російських учасників фестивалю нагородили "почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР" і "грамотою Президії Верховної Ради Української РСР".

Газета "Нью-Йорк таймз" від 6 травня принесла коротку вістку "Київська весна", в якій повідомлялося зацікавлених туристів про виступи виключно українських і київських колективів "від 25 травня до 3 червня".

Два дні після підписання 18 червня ц. р. у Відні Л. Брежньєвим і Дж. Картером Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь — ОСО-2 (знані на Заході як САЛТ-II) "Селянські вісті" повідомили про це під назвою "Подія, якої чекав світ" — "якої давно чекали радянський і американський народи, люди доброї волі всього світу". Хоч договір ввійде в силу тільки за апробатою американського сенату, в газеті проголошують, що "трудящі нашої республіки разом з усім радянським народом з великим задоволенням вітають досягнуті у Відні важливі домовленості". Газета вмістила також "листи" читачів, захоплених підписаним договором, як от Г. Коновалової, доярки, яка згадує, між іншим, що "більше трьох десятиліть ми живемо й трудимося під мирним небом. Цим [ми] зобов'язані [...] особисто Леоніду Іллічу Брежньєву".

На можливість змін до договору, що пропонують деякі американські сенатори, додаючи в ньому хиби, газета "Нью-Йорк таймз" від 26 червня принесла заяву А. Громіка, міністра закордонних справ СРСР, що неприпустимі, на його думку, ніякі зміни, а відкинення самого договору американськими сенаторами й поготів, бо це привело б до "кінця переговорів", що було б "фантастичною ситуацією".

Київський академічний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка виїхав на тур до Москви, де мало бути показано 15 вистав ("Радянська Україна" від 10 червня ц. р.). Серед них: "Лісова пісня" М. Скорульського (за мотивами творів Лесі Українки), "Жізель" А. Адана, "Ромео і Джульєтта" С. Прокоф'єва, "Спартак" А. Хачатуряна, а також "На русалчин Великдень" М. Леонтовича і "Дівчина і Смерть" Г. Жуковського, які вперше ставитимуться в Москві. Кияни виставлять також опери "Орфей і Еврідіка" К. Глюка й "Милана" Г. Майбороди, яка, за газетою, "присвячена становленню радянської влади в карпатському краю".

■ Газета "Культура і життя" від 14 червня ц. р. повідомила про повернення до Києва Державного заслуженого академічного українського народного хору імені Г. Г. Верьовки після близько трьох місяців виступів по країнах Латинської Америки — Мехіко, Коста-Ріка, Бразилія, Колумбія. "За цей час [ми] дали 66 концертів, на яких побувало близько двох сот тисяч глядачів", сказав в інтерв'ю керівник хору А. Авдієвський. Це була 25 закордонна поїздка хору.

■ Від 1970 року в УРСР у видавництві "Наукова думка" з'являється "Словник української мови". Досі видано 9 томів (до букви С включно). Тираж окремих томів такий I — 20 000, II — 30 000, III — 30 000, IV — 30 000, V — 29 970, VI — 29 670, VII — 29 650, VIII — 29 650, IX — 27 200. Такий наклад словника української мови для 40.7 млн українців в СРСР (за даними перепису населення в 1970 році). А в 1971 році Видавництво політичної літератури України випустило "Статут Комуністичної партії Радянського Союзу" тиражем 50 000 примірників. Це для 2,6 млн членів Комуністичної партії України (за даними з 1976 року)

Ще про друкарський папір згаданих видань: "Статут КПРС" надрукований на дуже доброму (як на радянські умови) папері. Папір, на якому друкували I і III томи "Словника української мови" газетної якості. Сьогодні, несповна 10 років від їх появи, їхні сторінки краями пожовкли. Їх тривалість дуже обмежена.

■ Київські дослідники творчості Тараса Шевченка potwierдили автентичність нещодавно віднайденого малюнка-портрета російського підпоручника Воронцова праці Шевченка з часів заслання на Новопетрівське укріплення (нині — Форт-Шевченко) ("Літературна Україна" від 6 квітня ц. р.). Портрет, "завбільшки в долоню має солідний вік: акварельні фарби потьмяніли, на картоні видно бурі плями". Керуючися спогадами сучасників, науковці ствердили, що Шевченко намалював портрет приблизно 1852 р.

■ Нещодавно спелеологи провели топографічні мірювання однієї з гіпсових печер близько села Коралівки на Тернопільщині ("Сільські вісті" від 5 березня ц. р.). П. Дяченко пише, що раніше в печерах знайшли "поховання часів Київської Руси з бронзовими та скляними прикрасами". Довжина найбільшої дослідженої печери — Оптимістичної — виявилася 139,4 кілометра, при чому відкрито підземні нові озера, струмки.

Юрій Майвський

3 життя українців у світі

За повідомленнями української преси в Канаді, в результаті виборів (22 травня ц. р.) до Палати громад федерального парламенту Канади прийшла до влади, хоч не абсолютною більшістю послів, Прогресивно-консервативна партія під проводом Джова (Джозефа) Кларка, який і став прем'єр-міністром країни. У лавах його партії вийшли переможними також кілька канадців українського роду, а двох з них призначено головами міністерств федерального уряду. Рей (Роман) Гнатишин, син Івана Гнатишина, першого канадського сенатора українського роду, завідуватиме двома міністерствами — енергетики, копалень і природних багатств та відповідатиме за міністерство державних справ у галузі науки і технології. Степан Папроцький (Paprosky), нар. у Львові, обійняв міністерство державних справ у галузях багатокультурности та в галузі фізичної вправности й аматорського спорту. Інші послы урядової партії українського роду — це Г. Андре, П. Євчук, С. Корчинський, І. Кушнір, Д. Мазанковський.

Наслідки виборів подала також газета "Сільські вісті" (УРСР) від 29 травня, вміщуючи допис В. Полонського, кореспондента ТАРС. Автор звернув увагу на проблему розподілу вибраних послів на тлі розподілу англо- й франкомовного населення: більшість прогресивно-консервативних послів вибрали з англomовного середовища, а членів Ліберальної партії — з франкомовного, головне, в провінції Квебек, де "[...] в 1976 році [...] до влади прийшла партія сепаратистів, яка виступає за вихід Квебеку з складу канадської федерації. Становище, яке створилося у зв'язку з цим, — інформує Полонський, — ускладнилося тим, що країна не має своєї національної конституції. [...] Неодноразові спроби уряду П. Трюдо добитися зміцнення національної єдності країни не дали позитивних результатів в наслідок опору канадських провінцій, не заінтересованих у посиленні центральної влади".

Недільний журнал газети "Нью-Йорк таймз" від 13 травня ц. р. вмістив велику статтю про висліди психіатричних досліджень, проведених на бажання самого пацієнта знаними американськими психологами й психіатрами, над Петром Григоренком. Як згадується в статті, радянські психіатри визнали Григоренка двічі психічно хворим. "Нашою головною метою було знайти [чи має пацієнт] познати хвороби" [параної], — писали лікарі в своєму висновку. "А ми знайшли чоловіка, який хоч це звучить іронічно, нагадував нам до певної міри пацієнта з радянських описів. Але їхній варіант Григоренка був послідовно викривлений, бо там, де вони говорили про одержимість, ми знайшли стійкість, де вони вбачали ілюзії, ми знайшли раціональність, де вони знайшли психічну нерозсудливість, ми знайшли цілоспрямовану відданість, а де вони поставили діагнозу патології, ми знайшли здоров'я".

15 травня ц. р. американські пресові агенції подали звіт з Чикаго про те, що на річній сесії Американської психіатричної асоціації, лікарі, що провадили спостереження над Григоренком, повідомили, що

"[Григоренко] цілковито здоровий, всупереч тому, що про нього казали радянські психіатри".

У Парижі в театрі Шан-з-Елізе 14 квітня ц.р. заходами Міської ради відбувся "Вечір міжнародної поезії". Визначні актори паризьких театрів читали поезії Гарсія Льорки, Павля Неруди, Райнера-Марії Рільке, Тараса Шевченка та ін. "Заповіт" Шевченка в перекладі Єжена Гівіка читав Мішель Буке, знаний французький актор. Вечір провадив відомий видавець поезії П'єр Сегерс.

На початку цього року з'явилося перше число "Бюлетеня Українського музею" в Нью-Йорку. "Бюлетень" містить статті про історію музею та інформативні матеріали про свої експонати українською та англійською мовами. Плянується випускати "Бюлетень" два рази на рік.

12-28 листопада м. р. з великим успіхом відбулася виставка-продаж олійних картин і шовкодруків Петра Шостака в Канадсько-українській мистецькій фундації в Торонто (Канада). Критика відзначила статичну гармонійність картин Шостака і його незвичайну увагу до деталей.

Одна з праць мистця Петра Шостака — шовкодрук "Day Dreaming" (Мріяння), включена в каталог "The Print Collectors Guild", що з'явився в Торонто (Канада); у ньому містяться репродукції, які можна купити на замовлення. У поясненні до малюнку Шостака зацитованій Василю Курилик: "Сюжети своїх праць Петро знає з власного досвіду, що робить їх реалістично чесними. Якщо він запозичив щось у когонебудь то це в Якова Гніздовського з Нью-Йорку, якого я особисто вважаю найбільшим сучасним українським мистцем".

На Заході побачила світ книжка "Український правозахисний рух: документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод", Торонто-Балтімор, в-во "Смолоסקип" 1978, 477 ст. Як зазначається в книжці, деякі документи вперше з'являються друком.

У приміщеннях Темплського університету в Філадельфії (США) 3 березня ц. р. відбувся четвертий Український форум, організований факультетом німецької і слов'янських мов та Українською асоціацією цього університету при співучасті українських студентських організацій Філадельфії. У програму форуму увійшла доповідь Робіна Портера "Моє два роки на пості першого консула США в Україні, в Києві". Доповіді та коментарі мають незабаром з'явитися друком.

В Музеї ікон у замку Австенрід, недалеко міста Гінсбург (Західні Німеччина), від 29 квітня до 31 травня ц. р. відбулася виставка українських і білоруських ікон. З приводу виставки з'явився каталог укладений Б. Ротемундом і о. Я. Пукертом (видання Слов'янського інституту в Мюнхені).

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

На початку червня ц. р. Інформаційна служба Об'єднаних балтійців (ОБ) (United Baltic Appeal) оприлюднила коротке повідомлення-аналізу перших даних до цього річного перепису населення СРСР. Відзначено, що хоч загальне населення зросло до 262.442.000, це все ж таки на 10 мільйонів менше, ніж цього сподівалися радянські демографи. Аналіза даних, за повідомленням, виявила приріст населення в одних республіках на 6% (УРСР, БРСР, РРФСР), а в інших на 20-30% (Таджикська РСР — 31%, Узбекиська РСР — 30%, Туркменська РСР — 28%). Низький приріст на 6% пояснюється "правдоподібно високою еміграцією з цих до інших республік". Перепис виявив поступове падіння числа чоловіків супроти жінок (тепер: 46.7% — 53.3%), що, на думку аналістів, є наслідком утрат під час Другої світової війни та сталінських репресій.

Т. Шабад у статті в "Нью-Йорк таймз-і" від 11 червня ц. р. підніс між іншим спад приросту в сільському населенні, зазначивши, що це явище найпомітніше в Україні й Білорусі, де молодь масово переїздить до міст. В Естонії смертність у селах навіть перевищує приріст. Тільки мусулманська середньоазійська частина СРСР виявляє приріст як у містах, так і на селах, при чому населення не покидає сіл і не переходить до індустріялізованих міст.

Не з'ясованою є причина високої смертності чоловіків, особливо в містах, де їх, як пише автор, замешкує близько двох третин. "Західні демографи це приписують багатом факторам, включно з алкоголізмом, індустріяльними й автомашинними аваріями та наслідками поранень, нервового напруження та біди, пережитої під час війни".

На статтю Шабада відгукнувся листом до цієї ж газети (26 червня) Р. Купер, доктор медицини в одній з лікарень Чикаго. Купер вважає, що висока смертність чоловіків — не спричинена алкоголізмом, нещасливими випадками чи реакцією на події Другої світової війни — а має своє коріння в поширених хворобах капіталістичного суспільства — серцеві недуги й рак. На думку дописувача, "суспільства витворюють свої окремі унікальні форми хвороб, і з появою в Радянському Союзі капіталізму виникли хвороби, що його супроводжують. Фактично такі самі тенденції виявилися в Східній Європі".

Газета маоїстського напрямку "Rote Fahne" (Червоний прапор) (Кельн, Західна Німеччина) від 24 травня ц. р. вмістила докладний репортаж "За визволення України", звітуючи про виступ Валентина Мороза на пресконференції в одному з нью-йоркських готелів 28 квітня на якій уперше виступали п'ять членів руху опору, що їх уряд Радянського Союзу виміняв за двох радянських шпигунів. Непідписаний автор статті вказує на зв'язок руху опору в Україні з українською еміграцією, і як приклад співпраці наводить уповноваження членів Української гельсінкської групи, адресоване Петрові Григоренкові: детальним поясненням його завдань на Заході як їхнього репрезентанта

Ю. М

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Іван К-ий*: Таємна сила буття: Галина Журба.
16 *Ігор Калинець*: Поезії.
23 *Леонід Лиман*: Повість про Харків (І).
41 *Емма Андієвська*: Поезії.
44 *Валтер Патрік Кінселла*: Інавгураційні збори. *Переклав Данил Гусар Струк*.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 50 *Йосип Гошуляк*: Христя Колесса-Герич.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 55 *Василь Гришко*: Шлях від соборности до «возз'єднання» та перемога всеукраїнської єдности.
79 *М. Р. Г.*: Петро Миколенко.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 87 *Валентина Федоренко*: На сучасній Харківщині.
95 Розмова з Раїсою Мороз.

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ

- 101 *Іван Кошелівець*: У походеньках по Парижу.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 115 Як нові царі переймають спадщину своїх попередників.
117 Просимо виправити.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 118 *Антін В. Івахнюк*: Югославський дипломат про Москву.
120 *Аркадія Оленська-Петришин*: Монографія про Михайла Андрієнка.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 *Юрій Майський*: На нашій не своїй землі.
125 *Ю. М.*: 3 життя українців у світі.
127 *Ю. М.*: 3 міжнародної хроніки.

Адреси наших представників

Австрія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
с/о Oiring
Shimshon 692 7
Askelon

Канада Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001

США: USA
G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Умови передплати місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1979 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.95	9. — фун.
Аргентина	1000. —	10000. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.75	25. — ам. дол.
Голляндія	5.80	55. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.75	25. — ам. дол.
Німеччина	4.90	48. — н. м.
США	2.75	25. — ам. дол.
Франція	11. —	100. — ф. фр.
Швейцарія	4.60	46. — ш. фр.

Журнал виходить 11 разів на рік.
Двомісячне число за липень-серпень
коштує подвійно.

Додаткові кошти пересилання нашого
журналу летунською поштою до Канади і
США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: **Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2**

**Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457**

**Postcheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809**

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

**ВАЛЕНТИН МОРОЗ:
ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ**

Книжка нараховує 286 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського, з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна: 5.00 ам. дол.

**ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ
ОСЬ, ЯК Я ВИДУЖУЮ
THIS IS HOW I GET WELL**

Мюнхен, 1978. 128 ст. Обкладинка Юрія Соловія.

Збірка поезій українською і англійською мовами.
Вступна стаття Віталія Кейса.

Ціна: 4.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасності" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA